

МАҲМУД ТОРОБИЙ – ХАЛҚ ҚАҲРАМОНИ

УЎК 94(575.146)
КБК 63.3(5Ў)
М 37

М 37

Маҳмуд Торобий – халқ қаҳрамони [Матн]:
/ тузувчи М. Раҳмонова. – Тошкент:
«Маънавият», 2021. – 140 б.

ISBN 978-9943-04-427-2

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи
Наим Каримов – академик

Муаллиф-тузувчи:
Мавлуда Раҳмонова (БухМТИ)

Муҳаррир
Зухриддин Қудратов

Ҳоя муаллифи
Жаҳонгир Ширинов

Ишчи гуруҳи:
*Баҳодир Эргашев (лойиҳа ҳояси муаллифи), Феруз Бафоев (лойиҳа раҳбари),
Қаҳрамон Турсунов (лойиҳалар координатори), Эркин Зоиров, Маҳбуба Ашурова,
Зебинисо Шерова, Дилафруз Каюмова, Насиба Саидова.*

Ушбу монография Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат но-тижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди ҳисобидан чоп этилмоқда. 67-17/168 сонли «**Маҳмуд Торобий – истиқлол фидоийси**» грант лойиҳаси. «Навқирон Бухоро» гуманитар тадқиқотлар маркази (Марказ директори – сиёсий фанлар номзоди, доцент **Феруз Бафоев**).

«**Маҳмуд Торобий – халқ қаҳрамони**» монографияси учун катта тарихий-илмий қий-матга эга бўлган халқимиз севган ёзувчи Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбекнинг мазкур мавзу-га оид дастхатларини берган, адибнинг набираси, Ойбек уй-музейининг директори Ойнур Тошмухамедовага, шунингдек, Бухоро ихтисослаштирилган санъат мактаби ўқитувчиси Мадинабону Камоловага ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

СЎЗБОШИ

*Онам¹! Сени қутқармоқ учун жонми керакдир?
Номусми, виждон била иймонми керакдир?
Ёв суқғали келгач қиличин юрагингга,
Туш олдиға, ол кўксимни – қалқонми керакдир?*
Абдурауф Фитрат

Ватан (арабча она юрт) – бу инсон ва унинг аждодлари киндик қони тўкилган, эл-юрт, халқ вояга етган, аждодларимиз яшаб ўтган, уларнинг ақл-идроки, меҳнати сарфланган юрт; она тилимиз, динимиз, тарихимиз, маданиятимиз, урф-одатларимиз, қадриятларимиз камол топиб бораётган, азиз ва мукаррам, инсонга бахт-икбол берадиган маскандир. Мана шу заминни севмоқ, қадрига етмоқ, тараққиётга ҳисса қўшмоқ, истилочилардан тозаламоқ эса ватанпарварликдир. Ватанпарварлик – тарихий тараққиётнинг барча даврларида жамиятнинг маънавий, ижтимоий-сиёсий тараққиётининг муҳим омилларида бири бўлган. Бу оддий туйғу эмас, балки юксак маънавият кўзгусидир.

Инсон учун Ватан ягонадир. Ватан танланмайди, пулга сотилмайди ва сотиб олинмайди. Ватан инъом этилмайди ва қарзга ҳам берилмайди. Ватан ҳар бир инсон учун муқаддас ва бетақрордир. Миллий мустақиллигимизнинг оташин курашчиси, жаҳид бобомиз Абдурауф Фитрат айтганидек, **«Ватан – саждагоҳ каби муқаддасдир»**. Ватанни энг олий неъмат билиб, шаънини улуғлаб, тупроғини кўзларимизга тўтиё қилиб, унга хизмат қилиш – фарзандлик бурчимиздир. Зеро, Ҳадиси шарифларда **«Ватанни севмоқ иймондандир»**, – дейилган. Яъни

иймони бут, виждони пок ҳар бир инсон Ватанини севади, уни ғанимлар кўзидан асрайди, унинг гуллаб-яшнашига ҳисса қўшади ва мустақиллиги учун курашади.

Буюк ватанпарвар Маҳмуд Торобий Ватанимиз, халқимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган сиймолардан биридир... У Ватан камолоти ва истиқболи, эл-юртининг озодлиги ва мустақиллиги учун ҳамма нарсани, ҳатто ўз ширин жонини ҳам аямаган миллий қаҳрамонимиздир. Мавлоно Фузулийнинг: **«Менинг битта ҳаётим бор, бордию мингта ҳаётга эга бўлган тақдиримда ҳам ҳаммасини Ватан учун сарфлаган бўлур эдим»**, – деган сўзлари Маҳмуд Торобий кўксидан ҳам отилиб чиққан нидодир.

Кўҳна тарих саҳифаларида Маҳмуд Торобий кўзғолони номи билан доврўқ қозонган, мўғул истилочиларига қарши озодлик ҳаракатининг моҳияти ниҳоятда теран. Унинг замирида ватанпарварлик, шижоат, киндик қони томган она Ватанни ва ўзи мансуб бўлган меҳнаткаш халқни мўғул босқинчилари ва маҳаллий амалдорлар жафоларидан халос этишдек муборак мақсад ётади. Инсоннинг фитрати (асли, моҳияти) эл-юрт бошига иш тушганда билинади. Бундай пайтларда ўз ўрнини жанг ва жасорат майдонида деб билган эр йигитларнинг номи улуғ, шаъну шарафи мангудир.

¹ Онам деганда Абдурауф Фитрат она Ватанни назарда тутди.

Оддийгина косиб хонадонида таваллуд топган Маҳмуд Торобийнинг қалбига истилочиларга нисбатан нафрат туйғулари ёшлигиданоқ сингиб борган. У ўз элининг ифтихор қилса арзигулик, шерюрак ўғли бўлиб вояга етди. Бухоронинг Тороб қишлоғида туғилиб ўсган, бешиги тебранган заминга садоқат – Маҳмуд Торобийнинг энг эзгу маслаги, энг эзгу мақсади эди. Шунинг учун ҳам у ўзини халққа Маҳмуд Торобий дея танитди. Ватан қисмати, юртдошлар дарди, уларнинг қувончига шерик бўлиш иштиёқи Маҳмуднинг дилидаги энг олий орзу эди.

Шунинг учун ҳам М. Торобий қадим-қадимдан илму дониш маскани бўлган Бухоро тупроғига мўғул истилочиларининг бостириб кириши, уларнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган зўравонликлари, устига-устак, маҳаллий амалдор зулми-ю, руҳонийларнинг бетарафлигига жим қараб туролмади. Унинг сабр косаси тўлди, пичоқ бориб суякка қадалди. Маҳмуд Торобийнинг ҳалол меҳнатда тобланган, иймон-инсоф билан йўғрилган юраги ларзага келди. У ўзи сингари кичик ҳунармандлар, оддий заҳматкаш халқнинг қалбига қулоқ тутди, уларнинг дардли нидосини туйиб, ўзига тарафдорлар тўплай бошлади. Маҳмуд Торобийнинг адолат, озодлик ғояси билан йўғрилган, эрк байроғи остида саф тортган қўнғиллиларининг сони соат сайин ортиб бормоқда эди. Эркинлик ва адолат учун жангга сафарбарлик бошланди. Минг-минглаб жафокаш қалбларда макон тутган исён учқунлари чакнай бошлади. 1238 йилда шуълалари – зулмат бағрини чок-чок этган аланга – халқнинг мўғул босқинчилари, уларнинг тарафдорларига қарши халқ қўзғолони бошланди. Хуллас, табаррук она юртнинг дахлсизлиги, Ватан озодлиги, халқнинг осуда ва фаровон яшаши учун кўтарилган бу қўзғолоннинг ташкилотчиси ва раҳнамоси Маҳмуд Торобий эди...

Иккинчи жаҳон уруши бошланганида тарихий давр ўзбек адабиёти олдига ўтмишда ўзбек халқининг бахт-саодати ва мустақиллиги учун курашган халқ қаҳрамонларининг порлоқ образлари тасвир-

ланган асарлар яратиш вазифасини қўйди. Шунда Ҳамид Олимжон Муқанна, Мақсуд Шайхзода Жалолиддин, Ойбек эса Маҳмуд Торобийга бағишланган асарлар устида иш бошладилар. Ойбекнинг буюк халқ қаҳрамонига бағишланган либреттосига украин композитори Олесь Чишко куй басталади ва 1944 йил 25 декабрда «Маҳмуд Торобий» операси томошабинлар эътиборига илк бор ҳавола этилди. Ўзбек миллий операсининг асосчиларидан бири Қори Ёқубов спектаклда Маҳмуд Торобий партиясини катта маҳорат билан ижро этди. Агар Ойбек олдида «Навоий» романини тугатиш, уруш йилларида Тошкентдан паноҳ топган А.И. Дейч Москвага шошилиш равишида чақириб қолинмаганида Ҳамза номидаги Ўзбек драма театрида Ойбекнинг «Маҳмуд Торобий», М. Горький номидаги рус драма театрида эса Ойбек ва А. Дейчнинг «Халқ қалқони» драмалари устидаги иш якунланиб, сахна нурини кўрган бўларди.

Ойбек бошлаган ташаббусни мустақиллик йилларида бошқа ўзбек шоир ва ёзувчилари катта завқ билан давом эттирдилар. Жумладан, бухоролик ёзувчи Асад Дилмурод «Маҳмуд Торобий» романини ёзиб, китобхонлар ҳурматини қозонди.

Яратилган ва яратилажак шундай асарлар туфайли тарихда ўтган буюк аجدодларимиз, жумладан, Маҳмуд Торобий номи ўзбек халқи хотирасида абадий қолади.

Биз она Ватанимизни – Широқу Тўмарислар, Торобию Мангубердилар, Амир Темур ва Темур Маликлардан – энг азиз хотира ва энг буюк меросни олганмиз. Ватанпарварлик эса – ўз халқининг тарихини яхши билиш ва ундан ғурурланишдир. Мазкур китоб-альбом ҳам айнан шу мақсадда яратилган бўлиб, у ҳикоя қилувчи қалби она заминга эҳтиром туйғулари билан йўғрилган жасур ўғлонлар ва фидойи ватанпарварлар қўзғолонига 2023 йилда 785 йил тўлади. Халқимиз озод Ватан, мусаффо осмон ва фаровон ҳаёт учун қон тўкиб, жон нисор этган Торобийларни яхши ном билан эслайди, улар хотирасини муқаддас деб билади.

Наим Каримов,
академик

1238 ЙИЛДАГИ ТОРОБИЙ ҚЎЗҒОЛОНИ¹

Шарқ халқлари тарихи деҳқонлар ва хунармандлар ҳаракатлари билан қанчалик бой эканлиги шарқшунос-олимларга яхши маълум. Бу масалада биргина халифалик тарихини эслаш ўринлидир. Олд Осиёда қуллар, деҳқонлар ёки хунармандлар қўзғолони рўй бермаган ўн йилликларни топиш мушкул. Афсуски, бундай муҳим ҳодисалар, хусусан, VIII аср охири – IX аср бошларидаги деҳқонлар қўзғолонлари илм-фанда етарлича акс этмаган. Эрондаги² зинжлар³, карматлар⁴ қўзғолонига ижтимоий таҳлил талаблари билан ёндашсангиз, улар ҳақида жуда кам манба, маълумотлар мавжудлигига гувоҳ бўласиз.

Ўрта Осиёдаги деҳқон ва хунармандлар ҳаракатлари тўғрисида фақат биргина асар, яъни 1906 йилда В.В. Бартольд томонидан ёзилган «1365 йилда Самарқанддаги халқ ҳаракати»⁵ номли машҳур мақоласи маълум. Ваҳоланки,

Ўрта Осиё деҳқонлари ва хунармандлари иштирок этган ҳаракатлар анчагина эди. VIII аср охирида Ўрта Осиёни қамраб олган машҳур Муқанна ҳаракати ҳам шулар сирасига киради. Мазкур ҳаракатлар ёритилмаган. В.В. Бартольднинг «Мўғуллар босқини даврида Туркистон»⁶ номли асаридан бошқа деярли ҳеч нарса йўқ. Маҳмуд Торобий қўзғолони тарихи эса Муқанна ва унинг издошлари ҳаракатидан ҳам кам ёритилган.

В.В. Бартольд Торобий қўзғолони ҳақида қисқагина, бир неча сатр ёзган холос: «Бу даврнинг демократик ҳаракатларидан фақат биттагинаси – мўғул босқинчилари ва Бухоролик зодагонларга қарши қаратилган 1238 йилдаги Торобий қўзғолони ҳақидагина маълум», дея ёзди. Мазкур эслатмаларнинг энг муфассали, Encyclopedie de L'Islamда, «Bukhara» мақоласида келтирилган. В.В. Бартольд Ўрта Осиё тарихига оид тадқиқотларида

¹ А. Якубовский. Восстание Тараби в 1238 году. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии). Доклады группы востоковедов на сессии Академии наук СССР. 20 марта 1935 г.

² Имею в виду движения, известные под именами хурремитов, мухаммира (одетые в красное), сурх алам (краснознаменщики). Среди них особенно важное значение имеет движение Бабека в Арране (816–838 гг.). Здесь в статье С. Huart под словом «Babek» указаны арабские источники, правда неполные.

³ См. Th Noldeke. Orientalische Skizzen? Ein Sklavenkrieg im Orient. P. 153-185. а также Encyclopedie de L'Islam Livraison T. Здесь в статье L. Massignon под словом «Zandj» (pp. 1281-1282) дана библиография (правда, неполная)

⁴ См. Encyclopedie de L'Islam 30 –me Livraison под словом «Karmates» статью L. Massignon, pp. 813-818. Здесь указана литература вопроса ЗВО, т. XVII стр. 01–019.

⁵ В.В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, П, стр. 203–204. Его же английский перевод-Turkestan down to the mongol invasion, pp. 198-199.

⁶ Персидский текст в изд. Schefer'a, Paris, 1892г. стр. 63–74, есть русский перевод Н. Лыкошина. Ташкент, 1897, под ред. В. В. Бартольда, стр. 84–96.

бу воқеани четлаб ўтган, деб бўлмайди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун шахсан Бартольдга тегишли бўлган «D'Ohhson'a Histoire des Mongols»-нинг иккинчи жилдига назар ташлаш кифоя. Шунга қарамай, унинг айнан Торобий ҳаракати ҳақида алоҳида бир мақола ёзмагани ҳам ҳақиқат.

Мўғуллар босқини арафасида деҳқон ва ҳунармандлар кўзғолонлари фақатгина Эрондагина бўлиб ўтмаган. Булар орасида, XIII аср бошларида Бухорода садр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдулазиз хукмронлиги даврида бўлиб ўтган ҳунармандлар ҳаракати ҳам эътиборга лойиқдир. Ўша даврдаги Бухоро воҳаси тарихи В.В. Бартольднинг «Туркистон» асарида ўз ифодасини топган.¹ Бу даврнинг ижтимоий-иқтисодий тарихи ҳақида маълумотлар жуда оз, шунинг учун Бартольд бер-

ган маълумотларга кам қўшимча қўшилиши мумкин. Бухорода сиёсий ҳокимият бутунлай садрлар қўлида бўлган бир шароитда шаҳарда ижтимоий зиддиятлар авж олган. Илек хонлари аслида Бухоро устидан ҳеч қандай кучга эга эмасди. Мовароуннаҳрдан ўлпон йиғувчи қорахитойлар узоқда бўлиб, улар XIII аср бошларида фақат солиқ йиғувчиларни Бухорога юборишган. Кейинчалик садрнинг ўзи ўлпонни қорахитой гўрхони қароргоҳига олиб борадиган бўлган.

Ўша давр Бухоросини барча ҳокимият муайян бир турдаги диний сулола қўлида

бўлган кичик бир мустақил давлат сифатида тилга олиш мумкин. Садрлар расмий мавқеига кўра мусулмон руҳонийларининг энг олий вакиллари, дунёвий йўналишга кўра эса раис ва хатиблар бўлиб, улар аслида ўша даврдаги бой ва маданиятли шаҳарларнинг тўлақонли эгаси бўлган. Садрлар қўлида турли манбалардан ҳосил бўлган беҳисоб бойликлар йиғилган. Ана шундай садрлардан бири Умар ибн Абдулазиз ҳақида «Тарихи Муллазода» асарида: «Айтишларича, унинг ерлари ва бошқа мол-мулклардан келадиган йиллик даромади 100.000 динорга тенг бўлган»², деб ёзилган. Бу даврда динор ҳали олтиндан бўлиб, садрнинг 100.000 динорлик даромад олганига ишониш қийин, бунда яққол бўрттириш сезилади. Бироқ, садрларнинг бойлиги чиндан ҳам катта бўлган. В.В. Бартольд бунини бир қатор мисоллар билан жуда ишонарли кўрсатган. Демак, бу ерда садрларнинг ўз мулклари катта роль ўйнаган, бу ҳақда юқорида тилга олинган Муллазодадан ташқари муаллифлар ҳам айтиб ўтишган.³

Бухоро масжид ва мадрасалари учун вақфлардан олинадиган даромадлар катта аҳамиятга эга бўлган. Садрлар эса бу даромаднинг тўлақонли бошқарувчилари эди. Садрлар раис ва хатиб сифатида ҳам ҳунармандчилик ва савдодан келадиган, солиқ ва мажбуриятлардан тушадиган барча даромадларни истёфода этганлар. Агар бунга қўчмас мулк (бозордаги дўконлар, ҳаммомлар, карвонсарой ва катта-кичик ер майдонлари)дан иборат турли мулкларини қўшсангиз, унда бойлик ҳажми янада ошади. Албатта, садрларнинг кучи ва таъсири биргина уларнинг моддий бойликларига боғлиқ бўлмаган... Улар Бухорода амал қилинадиган ҳанафий мазҳабининг ҳақиқий етакчилари бўлиб, уламолар орасида ўзларининг илмий обрўларидан фойдалана олганлар. Уларнинг қўл остида дин пешволари билан алоқада бўлган одам-

¹ Кроме того, в статье в Encyclopedie de L'Islam, под словом «Bukhara» стр 799–800.

² В данном случае лучше всего передать с «земельной собственности и других владений»

³ С.м. Мухаммед Ауфи Лубаб-ал-албаб, в изд., Browne, ч 2, стр 385, строки 15-23. Лондон, 1903 г.

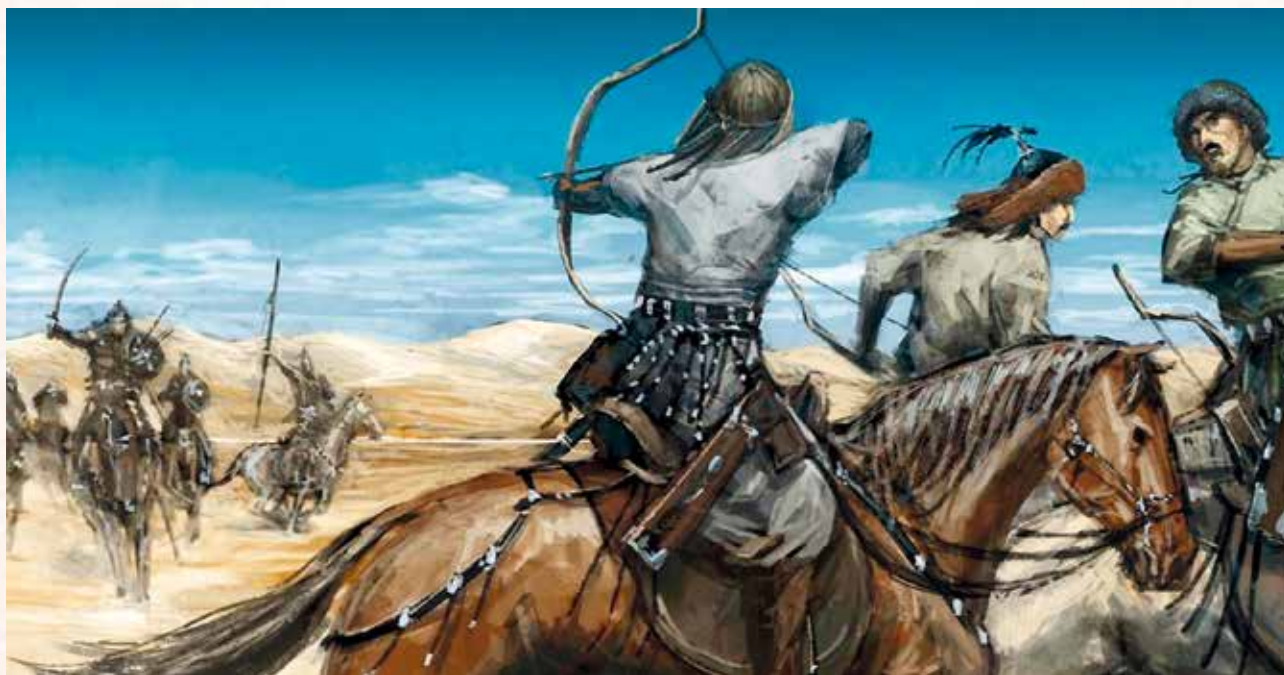

лар кўп бўлган. В.В. Бартольднинг «Туркистон» асарида таъкидланишича, садр Бурхониддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдулазиз ҳисобидан 600 тача¹ фақиҳлар кун кечирган.

Бир сўз билан айтганда, садрлар ўзига хос равишда: ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан бой инсонлар бўлиб, сиёсий ҳокимият ҳам аслида уларнинг қўлида сақланган. Бизга яхши маълумки, XII аср охирига келибгина, Бухоро садрлари аҳоли кенг доирасидаги аввалги обрўларини йўқотганлар. Уларнинг турмуш тарзи, шахсий ҳаётидаги сарф-харажатлар, шаҳар ва қишлоқ аҳлидан кўплаб солиқларни жорий қилиш нафақат уларнинг ҳокимиятига путур етказди, балки улар атрофида нафрат муҳитини ҳам вужудга келтирди. Шу сабабли Бухорода номи юқорида қайд этилган садр Бурхониддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдулазиз даврида Санжар бошчилигида хунарамандлар қўзғолони бошланиб, шаҳарнинг барча аҳоли қатлами уларни қўллаб-қувватлаган. Афсуски, манбаларда ҳеч бўлмаганда қўзғолоннинг асосий босқичларини белгилаб беришга имкон берадиган маълумотлар акс этмаган. У ҳақида қуйидаги далиллар сақланиб

қолган: Қўзғолон Бухоронинг ўзида, атрофдаги қишлоқ деҳқонларини қамраб олмасдан содир бўлган. Қўзғолон вақти 1206–1207 йиллар. Ҳаракат бошида қалқон (Мажан-фурш) сотувчисининг ўғли, Бухорода ҳокимиятни эгаллаган давридан бошлаб Малик Санжар номи билан маълум ва машҳур киши турган. Тўнтариш Бухоро хунарамандлари кучи билан амалга оширилган. Садрлар шаҳардан ҳайдаб чиқарилиб, мол-мулклари мусодара қилиниб, қўрғонлари сувдан маҳрум этилган ва харобага айланган.

Қорахитойлар томонга қочиб кетган садрлар Гўрхонга Малик Санжарнинг ҳокимиятни куч билан эгаллаб олгани ҳақида шикоят қилишган, ҳатто Бухорони бошқариш учун ёрлик ҳам олишган, лекин ниятларини амалга ошира олмаганлар. Чунки, шаҳарни аллақачон Хоразмшоҳ Муҳаммад амалдорлари эгаллаган эди. Малик Санжар бир неча ойгина ҳокимиятни ушлаб турган, чунки Бухоро воқеаларидан хабар топган Хоразмшоҳ Муҳаммад тезда қўшин юбориб, 1207 йилда Бухорони эгаллаган.² Жувайнининг ҳикоясига қараганда, Малик

¹ В.В.Бартольд. Туркестан, стр 381

² Encyclopedie de L'Islam, Livraison 13, статья В.Бартольда под словом «Bukhara». p.800 и под словом «Burhan», p. 817.

Санжар шаҳарнинг бой ва машҳур кишиларига ва баъзи йирик савдогарларга қарши қўзғолон қилган. Афсуски, Жувайнийнинг маълумотлари жуда оз бўлиб, бу воқеалар нималарда ифодаланганини билмаймиз, чунки Жувайний фақат шарафли инсон (мўғуллар ва уларнинг тарафдор)ларига нисбатан жабр-зулм қилинганини ёзиш билан чекланган.¹ Қўришиб турибдики, Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан Бухорони қўлга киритишдан олдин Малик Санжарнинг мавқеи кучли бўлган, зеро, у ўзи учун сарой ҳам қуришга муваффақ бўлган. Торобий ҳаракати ҳақида ҳикоя қилганда бу саройни яна тилга оламиз.² Аввало, ўзини малик деб эълон қилган, Жувайний қалқон сотувчининг ўғли деб атаган Санжар шунчаки ҳунарманд эмас, балки қалқон ишлаб чиқарувчи бой ҳунарманд эди. Ниҳоят, ўта муҳим томони шуки, Муҳаммад Хоразмшоҳ қўзғолонни бостириш пайтида Санжарни қатл этмай, уни Хоразмга, Урганч шаҳридаги саройига олиб борган. В.В. Бартольд таъкидлаганидек, «У султон маҳкамасида яшади ва бошқа нуфузли ҳукмдорлар билан бирга сарой маросимларида иштирок этишга мажбур бўлди».³

Ҳаёти бозор ва қисман ташқи савдо-сотиқ ишлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳунармандчилик устахоналари эгала-

ри – мазкур ҳаракатнинг етакчи кучлари ҳисобланган.

Бу даврда шаклланган тартибни тубдан бузиш исёнчилар манфаатларига тўғри келмасди. Агар ҳаракат бошлиғи Бухоро зодагонларига қарши бир қатор қатъий чораларни кўришга мажбур бўлган бўлса, бу ҳам мазкур ҳаракатда иштирок этган устахона эгалари ва уларнинг шогирдларини қўллаб-қувватлашга хизмат қилган. Қўшни рустоқларнинг деҳқонлари ҳаракатда иштирок этмаганлигини ҳам ҳисобга олиш керак. Афсуски, бу муҳим масалаларнинг барчасини ҳал этиш учун манбаларда зарур маълумотлар йўқ, шунинг учун биз эҳтимолий тахминлардан четга чиқмаяпмиз. Бу ҳаракатнинг сабабларига ҳам тўхталишга тўғри келади. Балки асосий сабаб – Бухоро ҳукмдорлари сифатида садрлар ҳунармандчилик саноатига улкан бож ва солиқ солишганидир?

Бошқа муайян тарихий шароитда кенгроқ ижтимоий таянч ва чуқурроқ дастурга эга бўлган Торобий ҳаракати шаклланган. Малик Санжар қўзғолонидан 10 йилдан сал ортиқроқ вақт ўтиб, Шарқда умумжаҳон аҳамиятга эга бўлган воқеалар содир бўлган. 1221 йилга келиб, бутун Ўрта Осиё мўғуллар ҳукмронлиги остида эди. Шаҳарлар талон-тарож қилиниб, ёнғинлар натижасида вайронага айланган эди.⁴

¹ Вот собственно говоря наиболее важные строки Джувеини, р 74.

² Juwayni, XVI, стр.87, а также В.В.Бартольд, Туркестан, 2, стр. 387.

³ В.В.Бартольд, Туркестан, стр 386–387 со ссылкой на Nessewi, texte,p.21, trad.

⁴ Академик Якубовскийнинг мақоласи қисқартириб берилди.

Европа адабиётида Торобий қўзғолонига биринчи бўлиб D'Ohsson¹ ўзининг машҳур «Histoire des Mongols» асарида эътибор берган, лекин у фақат Жувайний асарини батафсил такрор қилиш билан чекланган холос. У ҳаракатнинг табиати ёки унинг сабаблари ҳақида бирор бир сўз айтмаган. Ушбу саҳифалар ишнинг ўзи каби манбага фақат қайта баён этиш нуқтаи назаридан ёндашилган ва муаллиф фикрича энг муҳим саналган тарихий жабҳаларга эътибор берилган. Шунинг учун 4 жилдлик иши бир аср давомида ўз аҳамиятини йўқотган бўлса керак. Ахир унинг асосий манбаи Рашиддин асари нафақат тўлиқ таржима қилинмаган, балки нашр ҳам этилмаган.

1238 йилдаги Торобий қўзғолонига D'Ohssonдан кейин Defremery эътибор қаратган. «Journal Asiatique» журналининг 1852 йил январь ойи сонидagi «Histoire des Khans mongols du Turkestan va de La Transoxiane» номли мақоласида у Хондамир (XVI асрнинг бошларидаги муаллиф)нинг асаридан парчаларни чоп этишни бошлаган.² Танланган парчалар орасида Хондамирнинг Торобий қўзғолони ҳақидаги ҳикояси ҳам бор эди. Дефреме Хондамирнинг ҳикояси Жувайнийнинг батафсил таржимаси эканлиги аниқ билган, шунинг учун бир неча ойдан сўнг у худди шу журналда илк манбани нашр қилган. Хондамир парчаларини ҳам, Жувайний ҳикоясини ҳам у француз тилига таржима қилиб чоп этган.³ Дефреме матн ва таржимани нашр қилишдан бошқа вазифаларни бажарма-

ган, шунинг учун унинг ишида баъзи сўзларнинг маъносидан ўзга маълумот топа олмаймиз. Юқорида айтиб ўтилганидек, Торобий қўзғолонига рус тарихий адабиётида етарлича эътибор берилмаган ва В.В. Бартольд ўз асарларида бунга бир нечта сатрларни бағишлаган холос, гарчи Жувайнийнинг батафсил ҳикояси унинг томонидан бир неча марта ишлатилганига асослар мавжуд. Бу сафар форсчадан рус тилига таржима қилинган, илк манба бўлмиш Жувайнийнинг Торобий қўзғолони ҳақидаги ҳикояси барча тафсилотлари билан келтирилмоқда.⁴

¹ D'Ohon, *histoire des Mongols*, I, p. 102–108.

² *Journ. Asiat.*, Quatrieme serie, L XIX, стр. 88. 1852.

³ Там же, г. Хх, 1852, стр. 376–382 (перев. текст) и 388–399.

⁴ Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушо» асаридаги М. Торобий қўзғолони билан боғлиқ бўлган боби Якубовский томонидан форсчадан рус тилига илк маротаба таржима қилинган. Китоб-альбом муаллифлари томонидан Якубовский таржимадаси рус тилидан ўзбек тилига ўгирилиб, илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинмоқда.

ТОРОБИЙ ҚЎЗҒОЛОНИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ¹

Ҳижрий 636 (милодий 1238) йилда Саратон (Қисқичбақа) буржида (уруш рами бўлмиш Миррих ва Зухал) сайёраларининг бир тўғри чизиқда кесишуви рўй берди. Мунажжимлар олдиндан қўзғолон юзага келишини башорат қилишган ва бир кофирнинг исён кўтариши мумкинлигини айтишган. Бухородан уч фарсах узоқликда Тороб деб номланган қишлоқ жойлашган бўлиб, унда ғалвир (элак) ясовчи ҳунарманд Маҳмуд исмли бир киши яшаган. Айтишларича, нодонлик ва жаҳолатда унга ҳеч бир кимса тенг кела олмаган. Ёлғон ва иккиюзламачилик орқали у «диндорлик» фаолиятини бошлади ва жинларнинг унга ғайбдан хабар бериб туришларини айтади. Мовароуннаҳр ва Туркистон вилоятларида кўп одамлар, асосан, аёллар, ўзларининг парилар, руҳлар билан алоқаси борлигини айтишади. Қайғуга ботган ва бошига мусибат тушган одамлар зиёфат уюштириб, парихонларни чақиради ва улар жазавага тушиб, жинларни ҳайдашади. Авом халқ эса ёлғон ва уйдирма гапларни ҳақиқат деб билишади. Маҳмуднинг синглиси бу алаҳсирашлар ҳақида у билан гаплашганлиги сабабли, у ниҳоят акасининг издоши бўлиш учун нима қилиш кераклигини тушунган. Сурункали касаллиги бўлган ёки бошига мусибат тушган бахтсиз одамлар Маҳмудга талпинган ва мурожаат қилган. Тасодифан, унинг издошлари доирасидан бир-икки-

таси соғайган. Аксарият ҳолатларда унга ҳам зодагонлар, ҳам оддий одамлар мурожаат қилишган.

Бухородаги ишончли одамлардан: «Бир-иккита кўзи ожизга Маҳмуд бизнинг ёнимизда итнинг нажаси қўшиб тайёрланган дорини кўзига суртди ва натижада улар шифо топди», деган гапларини эшитдим. Мен уларга шундай деб жавоб бердим: «Бунинг кўрганларнинг ўзи кўр бўлган ва бундан ташқари, кўрларни даволаш Биби Марямнинг ўғли Исонинг мўъжизасидир ва қолаверса, Аллоҳ Таоло унга: «Сен кўр ва моховни соғайтирдинг», – деган.² Агар мен бунинг ўз кўзим билан кўрсам, кўзларни даволаш билан шуғулланардим».

Бухорода ўзининг келиб чиқиши, фазилатлари ва Шамсиддин Маҳбубий деган лақаби билан машҳур бўлган, таниқ-

¹ Juwayni, Gibb memorial, vol. XVI, 1, стр. 85–90.

² Коран, V, 110.

ли уламо яшаган. Бухоро имомларига бўлган салбий муносабати туфайли у нодон Маҳмуд издошларига кўшилади. Шамсиддин Маҳбубий Маҳмуд Торобийга: «Отамнинг ривоят қилишича ва бир китобда ёзилишича, Бухоронинг Тороб қишлоғидан жаҳонни халос этувчи бир ҳукмдор чиқади. Унинг ўзига хос хусусиятларини тасвирлаб берилган ва бу белгилар эса сенда кўринади», – дейди. Бу фикрларнинг таъсири остида, бидъатчи Маҳмуд жуда ғурурланади. Бу миш-мишлар мунажжимлар башоратига тўғри келади. Кун сайин [янги таълимот] издошлари сони ортади ва бутун Бухоро ва рустоқлар Маҳмудга кўшиладилар. Нотинчлик ва исён аломатлари намоён бўла бошлайди. [Бухорода] бўлган амирлар ва босқоқлар тартибсизликларни тинчлантириш чора-тадбирлари тўғрисида йиғилиш ўтказиб, юз берган воқелардан хабар бериш учун Хўжандга, М.Ялавочга чопар жўнатадилар. Ўзлари эса дуо олиш ва тавоф қилиш ниқоби остида Торобга бордилар ва Маҳмуддан шаҳарга ҳам файз киритиш учун унинг Бухорога боришини ва ўз қароргоҳини ўша ерда қуришини илтимос қилдилар. Улар Вазидон кўп-

ригига етгач, Маҳмуд ва унинг издошларини бирдан ўлдирмоқчи эдилар. Йўлга тушганларида Маҳмуд тўданинг ҳолатидаги ўзгаришни сезд.

Маҳмуд уларнинг ниятларини билиб қолиб, мўғуллар бошлиғи Тамшага юзланиб: «Ёмон ниятингдан воз кеч, акс ҳолда ёруғ дунёни кўриб турган кўзларингни қўл теккизмасдан туриб, ўйиб ташлашни буюраман», дейди. Бу сўзларни эшитиб, мўғуллар: «Шуниси аниқки, бизнинг режамиз ҳақида Маҳмудга ҳеч ким хабар бермаган, ҳолбуки, унинг сўзлари ҳақиқатга тўла мувофиқдир». Мўғуллар кўрқиб, Маҳмудга зарар етказмадилар, шунинг учун у Бухорога эмин-эркин етиб келиб, Малик Санжар саройида қолган.

Амирлар, шаҳарнинг обрўли кишилари ва садрлар унга иззат-ҳурмат кўрсатишга уриндилар, аммо қалбларида оддий халқ раҳбари сифатида ғалаба қозонгани учун уни ўлдирмоқчи бўлишди. Маҳмуд жойлашган маҳалла ва яқинидаги бозор одамлар билан шу қадар гавжум эдики, улар орасидан ҳаттоки

мушук ҳам ўта олмасди. Оломон ҳаддан зиёд кўпайган, аммо ҳеч кимса унинг дуосини олмай туриб қайтиб кетмас, на киришнинг, на чиқишнинг имкони бор эди. Охири Маҳмуд томга чиқди ва уларга оғзидан сув пуркай бошлади, унинг бир томчиси кимгадир тегса, хурсанд ҳолда уйига қайтиб кетарди. Маҳмуд издошларидан бири уни мазкур мўғул бошлиқларининг ёвуз ниятидан огоҳ этди. Маҳмуд дарҳол шаҳар дарвозаларининг биридан яширинча чиқиб, дарвоза олдида боғланган отлардан бирига миниб чоптириб кетди. Бегона кишилар унинг кимлигини билишмади ва унга эътибор ҳам беришмади. Бир нафасда у Абу Ҳафс тепалигига етиб борди ва шу

заҳотиёқ унинг атрофига одамлар тўпланди. Бир оздан сўнг шаҳарда бу бидъатчи Маҳмудни қидира бошладилар, аммо топа олмадилар. Отлиқлар уни ҳар тарафдан излашди ва ниҳоят, кутилмаганда уни ўша тепалиқдан топишди. Улар қайтиб келиб, одамлар унинг Хўжа Абу Ҳафс Кабир тепалигига учиб чиққанлиги ҳақида ҳаяжонланиб гапиришаётгани хабарини беришди. Ҳокимият жилови бирданига каттаю кичикнинг қўлидан кетди. Аксарият халойиқ шаҳар ташқарисида, Маҳмуд атрофида, тепалик ёнида тўпланди. Шом намози пайти Маҳмуд ўрнидан туриб халққа қарата деди:

«Эй, ҳақиқат ҳимоячилари! Дунёни кофирлардан тозалаш учун яна нима қилиш ва нимани кутиш керак? Кимдаки қурол-аслаҳа, калтак ёки сўйил бўлса, ҳозирлаб, урушга шайлансин».

Шаҳардаги жами эркак зоти унга эргашди. Жума куни эди. Шаҳарга кириб, Робиа саройида тўхтади ва садрлар, шаҳар ақобирлари, таниқли ва ҳурматли кишиларини ҳузурига таклиф қилди. Садрлар раҳбари, давр сарвари, диннинг далили, Садри Жаҳонийлар сулоласининг зурриёди (Аҳмад ибн Муҳаммад) Бурҳониддин Маҳмуд Торобийга юксак ақл-заковат соҳиби ва олийнасаб бўлма-са-да, унга халифалик мақомини берди. Унинг ўзи, шунингдек, Шамсиддин Маҳбубийни садр этиб тайинлади.

Кўпчилик зодагонлар ва машҳур кишиларни у ҳақорат ва шарманда қилди; баъзилари ўлдирилди, бошқалари эса қочиб кетди. Оддий халққа эса, аксинча, меҳр кўрсатиб шундай деди: «Менинг қўшимим икки қисмдан: бири Одам Ато авлоди (инсонлар), иккинчиси – ҳавода учиб юрувчи ҳамда ерда юрувчи жинлар тўдасидан иборат. Энди мен буларни сизларга кўрсатаман. Сизлар сўзимнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун осмонга ва ерга қаранг». Маҳмуднинг яқин одамлари ва издошлари осмонга қарашди. (Маҳмуд деди): «Мана фалон жойда – яшил кийимда, фалон жойда – оқ либосда жинларим учиб юрибди».

Оддий ҳалқ айтилганларни тасдиқлади. Маҳмуд эса: «Аллоҳ Таолло бизга ғайбидан қурол-яроғ юборди», деди. Шу пайт Шероз томондан бир савдогар тўрт эшакка ортилган қилич, ўқ-ёй олиб келибди. Шундан сўнг оддий халқда ғалабага шубҳа қолмади. Шу жума кун Маҳмуд номига султонлик хутбаси ўқилди. Намоз тугагач, ҳарбий йиғин чақириб, чодир ва гиламларни тортиб олиш учун бойларнинг уйларига одам юборди. Маҳмуднинг қашшоқ тарафдорлари бойларнинг уйларига бориб, уларни талай бошладилар. Кеч тушгач, Султон париваш ва қалбларни маст қилувчи гўзаллар билан ўтказадиган кечани ёқимли дам олишга бағишлади.

Тонгда қудуқдан таҳорат учун олиб келинган сувдан Маҳмуднинг издошлари орасидаги касаллар учун шифобахш малҳам тайёрладилар. Маҳмуд талон-тарож қилинган мулкни қўшин ва ўзининг атрофидагиларига тарқатди. Маҳмуднинг синглиси буларни кўргач, четга чиқиб: «Менинг иштироким билан амал-

га оширилган ишлари зарарли тус олди», дея афсусланди...

Қочиш сурасини ўқиб чиққан амирлар ва садрлар Карманада учрашиб, атрофда бўлган барча мўғулларни тўпладилар, у ерда қўшин тузиб, Бухорога йўл олдилар. Маҳмуд, ўз навбатида, жангга тайёрланиб, кўйлак-иштон (изор) кийган бозорчилар билан душман қўшинини кутиб олиш учун чиқди. Қўшинлар икки томонда саф тортди. Торобий Маҳбубий билан бирга қурол ва совутсиз биринчи қаторда туришар эди. Маҳмудга қарши кўтарилган қўлларнинг ҳаммаси қурийди, деган миш-мишлар кенг тарқалганлиги сабабли, мўғуллар қўшини қурол-яроғни қўлга олишни истамасди. Мўғул жангчиларидан бири ўқ отиб, тасодифан Маҳмудни ўлдирди. Худди шундай дайди ўқлардан бири Маҳбубийга ҳам тегди.

Бу воқеа ҳақида на Маҳмуд қўшинида, на мўғуллар қўшинида ҳеч ким

билмас эди, лекин бирдан кучли шамо­ л кўтарилди ва шу орада шунчалик чанг кўтарилдики, одамлар бир-бирларини кўрмай қолди. Душманлар буларнинг ҳаммасини Торобийнинг мўъжизалари деб ўйлашди, уларнинг кайфияти тушди ва оқибатда қочи­ б кетишди. Маҳмуд қў­ шини уларнинг ортидан қувди. Атрофда­ ги рустоқлар аҳолиси ўз қишлоқларини тарк этишди ва улар билан белкур­ ак ва болта олиб, Маҳмуд издошларига қў­ шилишди ва мўғул қўшинларини, хусу­ сан, солиқ йиғувчилар ва бойларни қатл этдилар. Шу тарзда қувиб бориб, улар Карманагача етишди. 10 мингга яқин одам ўлдирилди. Торобий издошлари Бухорога қайтгач, Маҳмудни топа олма­ дилар ва: «Хўжа кўринмас бўлиб қолди, унинг пайдо бўлишига қадар ўрнини икки укаси Муҳаммад ва Али эгалласин», дейишди. Бу икки бидъатчилар Торобий­ нинг иши ва тактикасини давом эттира бош­ лади. Оддий одамлар ва дайдилар уларнинг издошларига айланишди ва шу заҳотиёқ тинимсиз талон-тарож қила бошладилар. Бир ҳафта ўтгач, Элдиз Нўён ва Чекен Қўрчи катта мўғул қў­ ши­ ни билан келишди. Бу бидъатчилар эса ўз издошлари билан даштга чиқиб, қу­ ролсиз ҳолда жангга тизилдилар. Жанг бошланиши биланоқ ҳар икки адашган ака-ука ҳалок бўлган. Бу жанг­ да мўғул­ лар 20,000 га яқин кишини ўлдирдилар. Эртаси куни мўғуллар асирлар – аёл ва эркекларни даштга қараб ҳайдашди. Мўғуллар бир-бирларига: «Яна бир бор қўлларимизни ишга берайлик, ўз хоҳи­ шимизни бажарайлик, одамларни офат ўчоғининг ёқилғисига айлантира­ миз. Уларнинг мол-мулки ва болаларини ўлжа қилиб оламиз», дейишди...

Бироқ, Яратганнинг илоҳий меҳри ва марҳамати туфайли тартибсизликларга чек қўйилди ва Бухоро шахрининг бахт юлдузи яна чарақлади. Маҳмуд Ялавоч Бухорога келганида мўғулларга ўлдириш ва талон-тарож қилишни таъқиқлади. У шундай деди: «Қандай қилиб бир неча

исёнчи туфайли минглаб одамларни ўлдириш ва қандай қилиб битта бидъат­ чи туфайли, шунча куч сарф­ ланган, гуллаб-яшнаган шаҳарни йўқ қилиш мумкин?» Ишонтириш, уриниш ва жанжалдан сўнг Маҳмуд Ялавоч ҳамда мўғул саркардалари буюк хонга нима бўлганини хабар беришга ва унинг буйруғига биноан иш тутишга қа­ рор қилишди. Маҳмуд Ялавоч шу заҳотиёқ элчиларини юбориб, хонга шундай таъсир ўтказдики, у кечирилмайдиган айбни кечирди ва Бухоро аҳлини афв қилди. Маҳмуд Ялавочнинг бу саъй-ҳара­ катлари натижалари мақтов ва миннат­ дорчиликка сазовордир».

Юқорида айтиб ўтилган ҳикояда, ба­ ландпарвоз гапларига қарамасдан, ҳара­ кат ва унинг раҳбари Маҳмуд Торобийга, умуман, халқ ҳаракати қатнашчиларига нисбатан аниқ душманчилик муноса­ батида бўлиш, шунингдек, ҳокимиятга, айниқса, ҳукмдорнинг вакили Маҳмуд Ялавочга нисбатан очиқдан-очиқ хай­ рихоҳлик кўзга ташланади. Ҳикояда акс этган ҳолат – муаллиф Жувайнийнинг кўзғолончиларга нисбатан душман­ лик нуқтаи назарига тўхталиш керак. Ҳукмрон табақа тарихшунослиги вакили бўлган Жувайний учун ҳунарманд Маҳ­ муд Торобий – авом халқнинг босқинчи­ лик қилишига ёрдам берувчи алдоқчи ва бузук шахсдир. Шу тариқа ҳаракатнинг ўзи ва унинг раҳбарлари ҳақида мут­ лақо бузук тасаввурни ҳосил қилиш ҳукмрон табақа тарихшуносларига хос хислатдир.

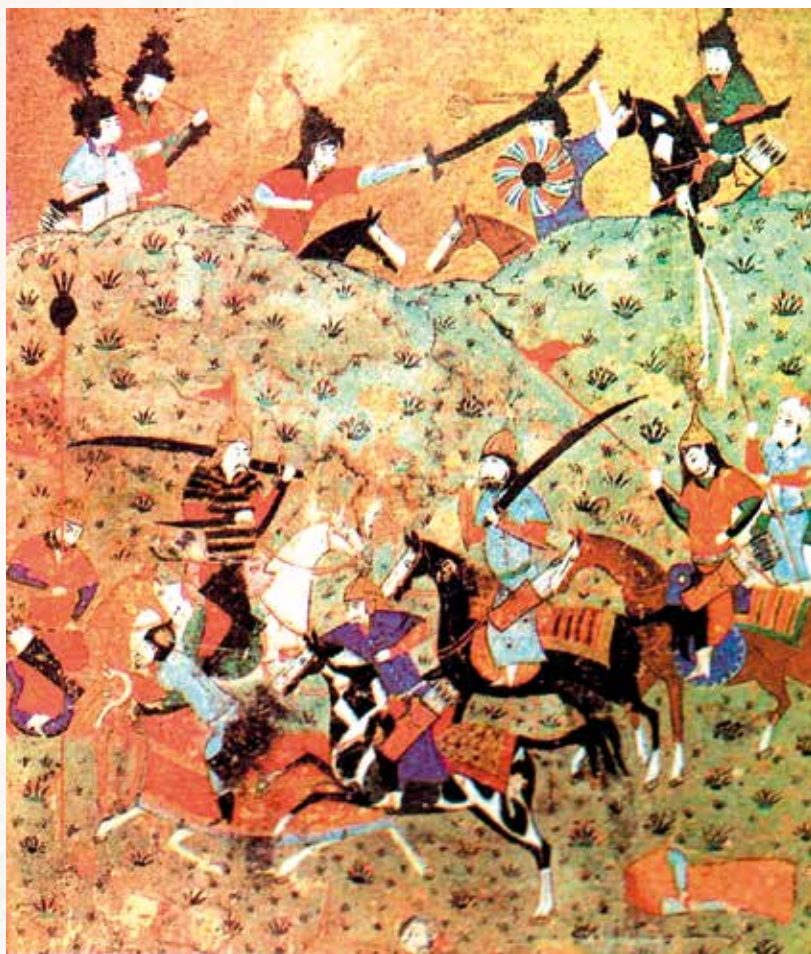
Масалан, VI асрнинг 70–80-йиллари­ даги Муқанна (Ҳошим ибн Ҳаким) кўзғо­ лони ҳақидаги Наршахийнинг машҳур ҳикоясини эслайлик. Наршахий халқ оммасининг кўзғолони ҳақида Жувай­ нийдан ҳам ўтказиб ғазаб­ ли оҳанг­ да ёза­ ди. У ўз ҳикояларида ҳаракат раҳ­ ба­ ри Муқаннага лаънатлар айтади.¹

Бироқ, Жувайний исёнга ва унинг раҳ­ ба­ рига душманлик муносабатидан қатъи

¹ Указ. соч., стр. 65 и дальше.

назар, унинг ижтимоий маъносини пасайтиришга ҳаракат қилса ҳам, у томонидан келтирилган фактлар ва барча қўшимчалар воқеалар тасвирини яратишга имкон беради. Аввало, бир характерли тафсилотни эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Жувайний нафрат билан Маҳмудни имонсиз, жинлар билан алоқадор одам сифатида тасвирлайди, издошлари ҳақида эса, улар махсус таомлар ва рақслар уюштириб, парихонни таклиф қилишини айтади. Улар худди Маҳмуд каби, ҳар хил «даволаш ишлари» билан шуғулланишади ва ниҳоят, бу учрашувларнинг барчасида аёллар алоҳида ўрин эгаллайди, деб кўрсатади. Бу ҳам етмагандай, Жувайний мўғуллар даври бошларида бу каби ҳолатлар бутун Ўрта Осиё (Мовароуннаҳр ва Туркистон) да кенг тарқалганини таъкидлайди...

Эсда тутиш керакки, бу даврда мусулмон руҳонийлари томонидан халққа

«подшоҳлик Аллоҳники» ва «султон – Аллоҳнинг ер юзидаги сояси» деган иккита ақида сингдирилган. Мусулмон Шарқда барча инқилобий ҳаракатлар бидъатчилик ёки ҳатто исломга қарши исён сифатида баҳоланган. Маълумки, VII аср охиридаги Муқанна ҳаракати маздакийлик ғоялари билан йўғрилган эди»¹.

XIII асрга келиб маздакийлик энди халқ оммасини эски шаклда қониқтира олмади, чунки замон ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар бошқача тус олган эди. Бироқ, унинг зулмга қарши курашиш ... ғояси халқ оммасининг онгида қолди. Хунарманд Маҳмуд ва унинг издошлари исломий Ўрта Осиёнинг қоқ марказида, бутун мусулмон оламида мадрасалари, уламолари ва илоҳиётшунослари билан машҳур бўлган Бухорода гўёки ўз «куфрлари» ёки «бидъатлари»ни тарғиб қилдилар²...

Жувайний асарида хунармандлар ва айниқса, деҳқонларнинг жамиятдаги ҳукмрон қатламларга нисбатан нафрати қанчалик юқори бўлганлиги жуда яхши тасвирланган.

Жувайний асарида Торобий ҳаракатида маздакий ғоялар ўз аксини топганлиги бўйича бевосита ишоралар мавжуд эмас. Бироқ халқ Маздак номи ва образини унутмаган эди. Эрон ва Мовароуннаҳрнинг энг буюк ижод намунаси – «Шоҳнома» бу даврда, айниқса, шаҳар аҳолиси орасида кенг тарқалган, бинобарин, Фирдавсий ўзининг ажойиб байтларини бағишлаган Маздак образи ҳам жуда машҳур бўлган (Mohl, VI, 142–154). Қолаверса, Маздак ғоялари билан йўғрилган, асрлар оша етиб келган хунарманд ва деҳқонлар ҳаракатининг шиори ўз-ўзидан гумдон бўлиши ҳам мумкин эмасди.

¹ См. Бируни. Хронология, араб. текст, стр. 21.

² Jawayni, Gibb memorial, vol. XVI, I, стр. 84–85

Жувайний ҳикояси ҳаракат кучлари ҳақида бизга ёрқин тасаввур беради. Ҳаракат раҳбари – хунарманд, элакчи; кўзғолоннинг фаол кучлари – хунарманд ва деҳқонлар. Бунга ҳикояда тўғридан-тўғри ишоралар мавжуд. Жувайний доимо авом – оддий одамлар¹ атамасини қўллайди. Ҳарбий тўқнашув пайти келганда, Жувайнийнинг сўзларига кўра, «Маҳмуд жангга ҳозирланиб, қўйлак ва изор (шим) кийган бозорчилар билан душман қўшинини қарши олади»². Бу «бозорчилар» аслида Бухоро хунармандлари эканига шубҳа йўқ.³ Маълумки, Шарқий ўрта аср шаҳарларда бозор аҳли хунармандлардан ажралмаган... Юқорида Жувайнийдан бир парча келтирилдиким, унда айтилишича, атрофдаги рустоқлар деҳқонлари Бухородан Карманагача Маҳмуд Торобий ҳаракатига

қўшилишган.⁴ Албатта, кўзғолончиларга қарши лагер ҳам шаклланган. Бу ерда биз маҳаллий зодагонлар (дунёвий ва диний) вакилларининг мўғул қўмондонлиги ва босқоқлар вакиллари билан яқинлашганини кўрамиз. «[Бухорода] бўлган амирлар ва босқоқлар тартибсизликларни бостириш чора-тадбирлари тўғрисида йиғилиш уюштирдилар...». «Амирлар, шаҳарнинг таниқли кишилари ва садрлар Маҳмуд Торобийга илтифот ва ҳурмат кўрсатаётгандек кўринишса-да, юракларида уни ўлдириш ниятида эдилар»⁵. Ниҳоят амирлар ва садрлар Карманада учрашиб, атрофда бўлган барча мўғулларни тўпладилар, у ерда қўшин тузиб, Бухорога йўл олдилар»⁶.

Жувайний катта эътибор билан ҳаракат етакчисининг шахсиятига тўхталади. Биринчи сатрларданок у Маҳмудга нисбатан

¹ Указ. соч., стр. 85 и след.

² Указ. соч., стр. 89.

³ Указ. соч., стр. 89.

⁴ Указ. соч., стр. 86.

⁵ Указ. соч., стр. 87.

⁶ Juwayni, Gibb memorial, vol. XVI, I, стр. 89.

душманлик муносабатини яширмайди. Жувайний фикрича, Маҳмуднинг барча хатти-ҳаракатларининг асосий мотиви шундаки, у шахсий манфаатлари учун ҳокимиятга интилмоқда. Жувайний уни ҳокимият тепасига келиш ва талон-тарож қилинган мол-мулкнинг катта қисмини қўлга киритиш учун оломоннинг йиртқич инстинктларига ёрдам берувчи демагог сифатида кўрсатишга тайёр...

Жувайний воқеаларнинг шундай тафсилотларини етказадик, унда, Маҳмуд Торобий халқни мустамлакачи мўғуллар, ҳукмдорлар ва бойлар зулмидан озод қилиш ғоясига содиқ одам сифатида намоён бўлади. «Икки томондан кўшинлар сафитизилганида», «Маҳмуд Торобий Шамсиддин Маҳбубий билан бирга, қурол ва совутсиз олдинги сафда эди»¹. Жувайний Маҳмудни бепарволикда, ҳаракат раҳбари сифатида ўз шахсиятининг аҳамия-

тига етарлича баҳо бермасликда айблайди, чунки у «биринчи жангдаёқ исёнкор халқнинг биринчи қаторида туриб, ҳалок бўлади»... Шунга қарамасдан, Маҳмуд Торобий мазкур халқ ҳаракатида тасодифий одам эмаслигини, у ўз даврининг инқилобий сиёсий тафаккур чўққисига чиқа олганини Жувайний келтирган маълумотлар тасдиқлаб турибди.

У омма томонидан тан олинган раҳнамо, нима деса барча тинглайдиган, ҳамма сўзсиз бўйсунадиган моҳир тарғиботчи. Асардаги икки ҳолатни исбот сифатида келтирамиз: бири – бозорда, Малик Санжар саройининг тоmidан халқ билан гаплашаётганида бўлса², иккинчиси – Абу Ҳафс тепалигида, халқни қуролли қўзғолонга чорлаб, ҳокимиятни босиб олишга чақирганида. Ҳар икки ҳолатда одамлар унинг ҳар бир сўзига қулоқ тутишади.³ Нафақат унинг шахсиятини, балки исён-

¹ Указ. соч., стр. 89.

² Juwayni, Gibb memorial, vol. XVI, I, стр. 87.

³ Juwayni, Gibb memorial, vol. XVI, I, стр. 87.

чилар (хунармандлар ва деҳқонлар)нинг сиёсий онги даражасини тавсифлаш учун ажойиб омилни келтириш керак. Маҳмуд катта деҳқонлар ва хунармандлар ҳамроҳлигида Торобдан Бухорога келганида, биринчи қилган иши Малик Санжар саройига боради.¹ Бу тасодифий ҳолат эмас, чунки, Малик Санжар саройи шунчаки бошпана эмас, балки юқорида айтиб ўтганимиздек, қалқон сотувчининг ўғли, Торобий қўзғолонидан йигирма бир йил аввал Бухорода бўлиб ўтган садрларга қарши халқ ҳаракатининг бошлиғи Санжар томонидан қурилган сарой эди!

Ўшанда қалқон сотувчининг ўғли Санжар қисқа вақт ичида қаср қуришга муваффақ бўлган эди. Қўзғолончилар ва уларнинг раҳбари Маҳмуд Торобий учун саройни босиб олиш, уни қўзғолон штабига айлантириш чуқур ўйланган сиёсий қадам бўлиб, бундан кўзланган мақсад – ўз ҳаракатларининг олдинги **халқ озодлик ҳаракатининг мантиқий давоми эканлигини** таъкидлаш бўлган. Бухоро хунармандлари ўз Санжарларини унутишмаган ва у қурдирган сарой улар учун халқ ҳокимиятининг рамзи бўлган. Сарой билан боғлиқ бу детал бир саволга ойдинлик киритади: Бухорода Санжар ҳаракатининг хотираси кучли эди. Бошқа фактлар ҳам Маҳмуд Торобийнинг сиёсий онг даражаси (албатта, ўз даври шароитида) ҳақида бизга хабар беради. Маҳмуд халқ учун нафақат ҳокимиятни

ўз қўлига олиш, балки унинг ҳукмронлигига қонуний тус бериш муҳимлигини тушунди...

Бундан келиб чиқадики, унда Бурҳониддин хонадонидаги руҳонийлар бошлиғидан халифалик унвонини олиш истаги пайдо бўлади. Жувайний Маҳмуд Торобий жума куни шаҳарда ҳокимиятни қўлга киритгандан сўнг, Робиа саройига садрларни, «шаҳарнинг зодагонлари ва таниқли одамлари»ни қандай чақиргани ва садрлар бошлиғини уни халифа этиб эълон қилишга ва сафдоши Шамсиддин Маҳбубийга садр унвонини ҳам топширишга мажбурланлиги ҳақида ажойиб ҳикоя қилади.²

Кейинчалик Маҳмуд исёнкор халқнинг иродаси ва садрлар бошлиғи томонидан унга қонуний равишда берилган ваколатга кўра, халифа ва султон вазифасини бажаради.³ Шундан кейингина у Бухоро шаҳрини уламолар, бойлар, зодагонлардан тозалаш чораларини кўришни бошлайди...⁴ Шунингдек, Маҳмуд шахсий бепарволигига қарамай, мохир стратег сифатида ҳаракат қилади. Феодалларга қарши очиқ қуроли қўзғолонга сабаб бўлган воқеалар ривожининг ўзи ҳам Маҳмуд ўз кучларини шаҳарнинг тор кўчаларида эмас, балки шаҳар ташқарисида тўплагани нечоғлик тўғри иш эканини кўрсатади. Чунки у ерда манёвр қилиш имконияти бўлган. Ҳақиқатан ҳам, агар у Абу Ҳафс тепалигида қўшин тўплашни бошламаганида, Бухоронинг бир неча маҳаллаларини танлаганида, мўғул қўмондонлари ўз отрядлари ёрдамида тезда уни мағлуб қилишарди. Бу ерга эса, яъни очиқ жойга, нафақат шаҳар аҳолиси, балки атрофдаги қишлоқлар ҳам тўпландилар. Бу ҳолатни алоҳида таъкидлаш керак. Маҳмуд ўз қўшинининг асосий заҳираси – Бухоронинг қўшни рустоқлар деҳқонлари эканини

¹Juwayni, Gibb memorial, vol. XVI, I, стр. 87.

²Указ. соч., стр. 87 и 88.

³Указ. соч., стр. 88.

⁴Jawayni, Gibb mevorial, tol. XVI, 1, стр. 88.

яхши биларди. Шу нуқтаи назардан, шаҳар ташқарисидаги Абу Ҳафс Кабир тепалигидаги катта ҳарбий лагер – сиёсий аҳамиятга эга бўлиб, 1238 йилги ҳаракатнинг энг муваффақиятли онларидан бири бўлди.¹

1220 йилда Бухорони эгаллашда мўғуллар томонидан олиб борилган улкан вайронагарчиликларга қарамай, шаҳар тезда тикланди ва Маҳмуд Торобий кўзғолони даврида феодал мусулмон Шарқидаги энг йирик шаҳарлардан бирига айланди. Тўғри, бизда 1238 йилдаги Бухоро шаҳрининг тавсифи йўқ. Бироқ, ихтиёримизда бир-биридан мутлақо мустақил ва умуман XIII асрнинг ўрталарига тегишли иккита маълумот мавжуд. Улардан бири машҳур саёҳатчи Марко Полога тегишли бўлиб, у Николай ва Матвей Пололарнинг сўзларига асосланиб, шундай ёзади: «Улар саҳродан ўтиб, Бухорога келишди. Шаҳар катта, улўғвор... Бухоро бу-

тун Ажам халқлари орасидаги энг яхши шаҳардир»². Ака-ука Пололар Эроннинг кўплаб шаҳарларини кўрганликларини ҳисобга олсак, уларнинг фикри нақадар тўғри эканига шубҳа йўқ, қолаверса, улар Бухорода (В.В. Бартольднинг ёзишича) уч йил, яъни тахминан 1262–1265 йилларда яшаганлар»³.

1260 йилда ўз асарини яратган Жувайний шу мавзуда ҳам ёзган. Унинг таъкидлашича, ўз даврида ислом мамлакатлари орасида аҳолиси, бойлиги, олиму уламолар миқдори кўплиги жиҳатидан Бухорога тенг келадиган бошқа шаҳар бўлмаган. Шунингдек, Маҳмуд Ялавочнинг ўғли Масъудбек ҳукмронлиги даврида Бухорода иккита ажойиб мадраса қурилгани, уларнинг бири – Хония, иккинчиси Масъудийя деб аталганини кўрсатади, уларнинг ҳар бирида ҳар куни 1000 та талаба ўқиган. Ҳажми ва беадаги билан иккала бино ҳам Бухоронинг фаҳри бўлган.⁴

¹ Jawayni, Gibb mevorial, vol. XVI, 1, стр. 88.

² И.П. Минаев. Путешествие Марко Поло. Под ред. В. В. Бартольда, стр. 6.

³ В.В. Бартолья, Мир-Али-Шир, стр. 105.

⁴ Juwayni, Gibb memorial, vol. XVI, I, стр. 84–85.

Хуллас, Бухорода бошланган Маҳмуд Торобий қўзғолони Мовароуннаҳр бўйлаб кўтарилган халқ ҳаракатларининг сиёсий маънодаги энг муҳим нуқтаси бўлди. Бухорода ҳокимиятнинг эгаллаб олиниши, Кармана яқинидаги қўлга киритилган илк муваффақиятлар, мўғуллар отрядининг мағлубиятга учраши ва деҳқонларнинг ҳаракатга фаол қўшилишлари – қўзғолоннинг ёрқин истиқболларини намоён қилган эди. Мовароуннаҳрдаги ўша пайтдаги кескин шароитни ҳисобга олсак, халқ ҳаракати Зарафшон водийси бўйлаб кенгайиши мумкин эди. Бироқ, ҳаракат раҳбарлари Маҳмуд Торобий ва Шамсиддин Маҳбубийнинг биринчи жангдаёқ ўлдирилгани ва акалари ишини давом эттиришга интилан Торобийнинг икки укаси – Муҳаммад ва Алининг кейинги йирик жангда ҳалок бўлишгани учун ҳам бу натижа содир бўлмади.

Жувайний тўғри таъкидлаганидек, исёнчи хунарманд ва деҳқонларнинг етарлича қурол-яроғлари ёки зарур ҳарбий тайёргарликлари йўқлиги ҳам бунга сабаб бўлганди.² Бу ҳолатлар алоҳида таъкидланиши керак, чунки бошқа барча шароитлар ҳаракат учун қулай бўлган. Мен (Якубовский) асосан деҳқонларнинг фаол куч сифатида ҳаракат қилишга тўлиқ тайёрлигини назарда тутяпман. Маҳмуд ва Маҳбубийнинг ўлими билан боғлиқ фожеа, етакчидан маҳрум бўлиш омма орасида тушқунлик ва тартибсизликка олиб келди, ҳукмрон табақа ва мўғулларга вақт бериб, Бухорога катта кучларни жалб қилишга имкон яратди. Бир ҳафтагина ўтгач, «Элдиз Нўён ва Чекен Қўрчи катта мўғул қўшини билан келишди»¹.

Кучлар тенг эмасди, шунинг учун очиқ жангда Торобий ҳаракати мағлубиятга учради, Бухоро ва унинг атрофида қўзғо-

лончи аҳолига қарши қатағонлар бошланди. Зўравонлик, қотиллик, аҳолини талон-тарож қилиш шунчалик кўпайиб кетдики, Мовароуннаҳр ҳукмдори Маҳмуд Ялавоч Бухорони яна буткул вайрон бўлишдан қутқариш учун аралашишга мажбур бўлди. Жувайний ўша пайтдаги қудратли солиқчи ва ҳукмдорнинг «доно» ва «муросали» сиёсатини улуғлаш учун бўёқларини ҳеч аямайди.

Маҳмуд Ялавочнинг сулҳпарварлиги, муросасозлиги ҳақидаги сўзлар ҳақиқатга тўғри келиши ва у буюк хон Ўгадойга мурожаат қилиб, Бухорони вайронагарчиликдан қутқарган бўлиши мумкин; аммо унинг бундай йўл тутишининг асл сабаблари бошқача бўлган. У Мовароуннаҳрдан олинадиган барча ўлпонларнинг тўпловчиси сифатида Бухоро ва унинг атрофидаги иқтисодий ҳаётнинг қисқаришига ёки бутунлай қулашига бефарқ қарай олмасди. Зеро, мўғул хони ўзига келиб тушиши лозим бўлган солиқларнинг ҳаттоки кичик қисмини ҳам Мовароуннаҳрдан олиб ташламаган бўларди. Бухоронинг хароба бўлиши, албатта, Маҳмуд Ялавочнинг ҳам даромадига таъсир қиларди. Унинг нуқтаи назаридан кейинги қатағонлар кераксиз эди, чунки ҳаракат аллақачон бостирилганди.

¹ Jawayni, Gibb mevorial, vol. XVI, 1, стр. 87, 88, 89, 90.

² Указ. соч, стр. 89–90.

ЖУВАЙНИЙ ВА УНИНГ «ТАРИХИ ЖАҲОНГУШОЙ» АСАРИ¹

Хуросонлик муаррих ва йирик давлат арбоби Алауддин Атомалик Жувайний (623/1226–681/1283) қаламига мансуб «Тарихи жаҳонгушой» («Жаҳон Фотиҳи тарихи») асари қатор Шарқ мамлакатларининг XII–XIII асрлардаги тарихини ўрганишда энг ишончли ва мукаммал манбалардан саналади. У 1252–1260 йиллар орасида таълиф этилган бўлиб, уч жилддан иборат. Биринчи жилдда мўғуллар тарихи ва уларнинг зафарли юришлари, иккинчи жилдда хоразмшоҳлар давлати (1097–1231) тарихи ва ниҳоят, учинчи жилдда Исмоилийлар давлати (1090–1257) тарихи ҳамда Ҳулогухон (1256–1265) нинг Элхонлар салтанатига асос солиш тафсилотлари нақл қилинади.

Асар узоқ йиллардан буён кўплаб тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келаётир. Шунга қарамай, унда ҳалигача етарли даражада ёритилмаган масалалар, олимлар ўртасида турли мунозараларга сабаб бўлаётган ҳамда айрим ҳолларда англашилмовчиликларга олиб келаётган ўринлар кўп. Қуйида ана шундай аниқлик киритишни тақозо этувчи учта масалага қисқача тўхталиб ўтамиз.

1. АЛОУДДИН ЖУВАЙНИЙНИНГ МЎҒУЛЛАРГА МУНОСАБАТИ

Мўғуллар даври тарихнавислиги ҳақида сўз борганда (хуросонлик муаррих) Жувайний мўғул истилочиларига хайрихоҳ «мўғулпараст» муаллифлар қато-

рида санаб ўтилади. Француз тарихчиси Д'Оссон уни ҳатто «ихтиёрий равишда» босқинчилар маддоҳига айланганликда айблайди.² Маълумки, Жувайний тахминан 20 ёшларида мўғуллар хизматига кириб, умрининг сўнгги 20 йили мобайнида Чингизхоннинг набираси Ҳулогухон томонидан тузилган Элхонлар давлатида Бағдод ҳокими лавозимида фаолият кўрсатади. У ўз асарини ҳам сарой тарихчиси сифатида таълиф этган. Бундай шароитда унинг тўла эркинлик билан қалам юргизиш, ўз ҳис-туйғуларини очиқ-ойдин баён қила олмаслиги табиий эди. Аммо, асарни диққат билан ўқиб чиққан киши кутилмаган манзарага дуч келади.

Жувайнийнинг мўғуллар уюштирган қатли ом ва ялпи вайронгарчиликлари ҳақида батафсил ҳамда ошкора ҳикоя қилганлиги кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган.³ Қолаверса, буни мўғулларнинг ўзлари ҳам яширмаган ва ҳатто бундан фахрланган ҳам.

Асарда Жувайнийнинг тарих саҳнасида туширилган хоразмшоҳлар сулоласига эътиқоди баландлиги яққол сезилиб туради. Унинг вакиллари тилга олар экан, муаллиф бот-бот «олийҳиммат», «жасур», «доно», «одил» каби сўзларга мурожаат қилади. Жувайнийнинг, айниқса, охирги хоразмшоҳ **Жалолиддин Мангуберди** (1220–1231)га муҳаббати ўзгача. Муаллиф уни турли бўёқларда кўкларга

¹ **Тошев Н.** Жувайний ва унинг «Тарихи жаҳонгушой» асари // «Шарқшунослик». – 1995. – № 6. – Б. (Ушбу мақола китоб-альбом муаллифлари томонидан қисқартириб берилди).

² **Д'Оссон К.** История монголов. Т. 1. – Иркутск, 1937, – С. 8.

³ **Бартольд В.В.** Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т. М., 1963, – С. 88; **Петрушевский И.П.** Рашид-ад-Дин и его исторический труд, Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1, М.-Л., 1952, – С. 31.

кўтариб мақтайди, **Темур Малик** билан икковини «Шоҳнома» қаҳрамонларидан ҳам устун қўяди.

Жувайнийнинг Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200–1220)га бўлган муносабати алоҳида эътиборга лойиқ. Мусанниф унинг қорахитойлар давлатини йўқ қилганини афсус билан эслайди. Унинг фикрича, Муҳаммад Хоразмшоҳ бу билан ўз давлатини мўғуллардан тўсиб турувчи кучни йўқотди (1 жилд, 52-бет). Бу фикрнинг нечоғлик тўғри эканлиги бугунги кунда яхши маълум.

Жувайний Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотун ва унинг тарафдорларини ҳам қаттиқ қоралаб, давлатнинг қулашига айнан шулар сабабчи бўлди, деган хулосага келади. Муаллиф бу аёлнинг Хоразмшоҳлар давлатининг ҳалокатга юз тутишида асосий сабаблардан бири бўлган ёвуз ҳаракати – саройда гаров сифатида ушлаб турилган кўплаб қарам ҳукмдорларнинг ўғилларини дарёга улоқтирганини ҳам нафрат билан қайд қилиб ўтади (II жилд, 198-бет). Хуллас, Жувайний бу давлатнинг барҳам топишини ҳасрат билан ёд қилади ва бунинг рўй бермаслиги учун нималар қилиш лозим бўлгани ҳақида гарчи кеч бўлса-да, мулоҳаза юритади. Бундай мисолларнинг рўйхатини анча кенгайтириш мумкин. Бироқ, зикр қилиб ўтилганларнинг ўзи-

ёқ Жувайнийнинг асл кайфиятини уқиб олишга имкон беради...

Биз учун энг асосийси шуки, у ёки бу масалага муносабат билдириш асл воқеаликни бузиб кўрсатиш ҳисобига қилинмайди. Маҳмуд Торобий кўзғолони ҳақидаги бобни ҳисобга олмаганда, асарнинг бирор жойида ҳам муаллиф воқеалар баёнини ўз измига бўйсундириб, ўқувчига ўз фикрини зўрлаб ўтказишга ҳаркат қилмайди. Дарвоқе, Торобий кўзғолони мисолида мусаннифнинг бу ишни қай даражада уддалай олиши ва бунинг нималарга олиб келиши мумкинлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Аммо, бу умуман бошқа мавзу ва унга алоҳида тўхталиш тақозо этилади.

2. «ТАРИХИ ЖАҲОНГУШОЙ» АСАРИНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

Алоуддин Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушой» асари ўзининг бетакрор тил ва услуб хусусиятлари туфайли форс адабиёти тарихида алоҳида саҳифани ташкил этувчи ёзма ёдгорликлардан биридир. Асар муаллифи ўша даврлардаёқ ўз замондошларининг яқдил эътирофига сазовор бўла олган. Хусусан, унинг давомчиси, «биринчи даражали ёзувчи, муаррих Вассоф «Тарихи жаҳонгушой»нинг услуби ва тарихий қадр-қиммати олдида мислсиз эҳтиром билдиради»¹.

¹ Д'Оссон К. История монголов. Т. – Иркутск, 1937, 11-б.

Асарни инглиз тилига таржима қилган олим Ж.Бойл таъкидлаганидек, Жувайний форс насрий адабиёти анъанавий услубининг устаси эди.¹ Асар форс тилида битилган бўлса-да, матн арабий иборалар, шеърлар, мақол ва маталлар, Қуръон оятлари ва ҳадисларга бой. Баъзан гап форс тилида бошланиб, арабча тугалланади. Арабий парчалардан ташқари форс мумтоз адабиёти вакиллариининг мисралари, айниқса, «Шоҳнома» байтлари ҳам учраб туради. Улар орасида мусаннифнинг ўз қаламига мансуб шеърлар ҳам бор.

«Жаҳон Фотиҳи тарихи» муболаға, ташбих, тажнис (сўз ўйини), қочиримлар ва бошқа кўплаб риторик шакллarga жуда бой. Муаллиф синонимик қатор, яъни бир неча маънодош сўзларга тез-тез мурожаат қилади. Баъзан эса шаклан ўхшаш, оҳангдош сўзларнинг тўрт-бештаси кетма-кет келади. Буларнинг барчаси асарни ўқиб тушунишни, айниқса, уни таржима қилишни ниҳоятда қи-

йинлаштиради. Аммо, адолат юзасидан шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, муаллифнинг дабдабали услуби асарнинг тарихий манба сифатида қимматига путур етказмайди. Воқеалар баёнига ўтар экан, Жувайний ҳашамдор услубдан воз кечиб, оддий, қуруқ тил билан ва изчил ҳикоя қилишга ҳаракат қилади.

Асарнинг тили ҳақида гапирганда яна бир масалага тўхталиб ўтиш жоиз. Муаллиф Рашидиддин ва кейинги бошқа муаррихлардан фарқли, турк-мўғул сўзларидан камдан-кам ҳолларда истифода этади. Ҳатто келиб чиқиши туркий бўлган ўнлик, юзлик, минглик сўзлари ўрнига ҳам форсча даҳа, сада, ҳазора сўзлари, қўшин қисмларини ифодалаш учун арабий майсара, маймана, қалб ва бошқа сўзлар қўлланган. Хулоса қилиб айтганда «Тарихи жаҳонгушой» асари ўзининг бадий қадр-қиммати ва беназир хусусиятлари орқасида нафақат тарихий, балки адабий манба сифатида ўрганишга ҳам муносибдир.²

¹ Жувайний. Жаҳон фотиҳи тарихи. Таржимон Ж.Бойл сўзбошиси. 1 жилд. Манчестер, 1958, 28-б. (инглиз тилида).

² Қаранг: Алоуддин Жувайний. Торобий қўзғолони зикри // Бухоро мавжлари. – 2007. – № 2. – Б.11–13. Ушбу мақолада Н. Тошев Жувайнийнинг мазкур асарида парчани форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

МИРЗО УЛУҒБЕК

ТЎРТ УЛУС ТАРИХИ¹

Ўша замонда рўй берган ғаройиб воқеалар ва ажойиб ишлардан Маҳмуд Торобий хуружи эдики, у туркларнинг товушқон йилига мувофиқ санайи 630 йилда Фоҳира шаҳар – Бухородан уч фарсах (масофа)да жойлашган Тороб қишлоғида рўй берди. Назм (мазмун):

*Кўк сўф кияр эди ушбу сохта шер,
Иккиюзламачи ҳам айёр эди бул эр.
Ул - фирибгар, тутун тарқатган олчоқ,
Ибодати – рўза бирла салавот.²*

Макру ҳийла билан зуҳду ибодат тариқини тутди. Жинлар менинг атрофимга йиғилган ва менинг амру-фармонимдан чиқмайди, – деб даъво қилди. Бу сўзлар омма оғзига тушди-ю, тузалмас кўянчиқ ва бошқа касаллари бўлганлар унинг ҳузурига кела бошладилар. Тасодиф бўлиб бир-икки (касал)га Тангри Таоло шифо ҳам берди. Бошқа кўп сабаблар бўлиб, унинг шуҳрати ортди. Шу туфайли жуда кўп халойиқ унга интилиб, атрофига кўп халқ йиғилди ва унинг мулозимига айландилар. Кундан-кун унинг жамоаси зиёда бўла борди. Бундан ўша атрофда яшайдиган доруға, амирлар, ҳокимлари хавфга тушиб қолдилар. Ов қуши билан Маҳмудбек ибн Соҳиб Ялавоч ҳузурига хабар йўлладилар.

Ўзлари эса (Маҳмуд Торобийга) ихлос ва эътиқод қўйганлар суратига кириб, Шайх Маҳмуд Торобийни кўриш учун йўлга тушдилар ва илтимос қилдилар-

ки, «зора шайх қадамларининг баракоти шаҳарга ҳам етса, шаҳарнинг нотавон, ожиз халқи ҳам шайх қадамлари саодатидан баҳраманд бўлса».

Шу баҳона билан Маҳмудни Торобдан олиб чиқдилар ва Бухоро шаҳри сари йўналдилар. Йўлларидаги Сарипулга (кўприкка) етганларидан кейин уни бирёқлик қилмоқ ниятида эдилар ва шу билан ундан хотиржам бўлмоқчи эдилар. Торобий фаросати билан уларнинг бу шум ниятларини пайқади ва ўша кўприкка яқинлашишлари билан у доруғага деди: «Ботил ниятингни хаёлингдан чиқариб ташла, акс ҳолда орамиздаги бир одам сенинг кўзларингни ўйиб олиш пайидадир». Доруға ва амирлар хотирларидаги суиқасдни бировга айтмаган эдилар. Шу туфайли бу сўзларни эшитиб, кўрқиб кетдилар ва ниятларини амалга оширолмадилар. Шайх Маҳмуд Торобий шаҳарга соғ-саломат етди ва бир ҳовлига кирди. Халойиқ шу даражада унинг манзилига ёпирилиб кела бошладик, бирор ҳузурига кирган киши дарвозадан чиқиши мушкул бўлиб қолди. Издиҳом ҳаддидан ошавергандан кейин, одамлар ул табаррук зотни кўрмай қайтиб кетмадилар. Шайх ўз мухлислари кўнглига тасалли бермоқ учун ҳар замонда (в. 166 б.) томга чиқиб, оғзига сув олиб, (яъни дам солиб) уларга қарата пуркарди. Кимга ундан (бу сувдан) бирор қатра келиб тегса, хурсанд ва хушдил бўлиб қайтиб кетарди.

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Тошкент: Чўлпон нашриёти, 1994 йил, 299–303-бетлар.

² Шеърӣ таржима муаллифи Мавлуда Раҳмонова.

Доруға ва амирлар фурсат топиб, уни бирёқлик қилиб, ўртадан йўқотмоққа қанчалик уринмасинлар, авомнинг кўплиги ва издиҳом билан атроф тевааракдан одамларнинг оқиб келиб тўпланиши, шу маҳаллада уни ўраб олганликларидан ҳеч бир ниятларига муяссар бўла олмадилар. Шайх Торобий амирларнинг унинг жонига қасд қилмоқчи бўлганликларидан хабар топиб, бир ўзи яширинча бошқа эшикдан чиқиб, у ерда турган отга мина солиб, жиловини бўш қўйиб чоптириб кетди. Келиб, бир баланд тепалик устига чиқиб, кутиб турди. Халқ шайхнинг шаҳарда йўқлигидан хабар топди. Авом халқ шовқин кўтариб, шайх парвоз қилиб уйдан чиқиб кетган, дедилар. Халқнинг кутишга тоқатлари бўлмай, шаҳарнинг бутун аҳолиси ташқарига отилиб чиқиб,

унинг атрофига жам бўлдилар. Шомға яқин у йиғилган жамоатчиликка деди: «Эй ҳақ толиблари, қачонгача кутамиз ва интизорлик тортамиз. Рўйи заминни Тангридан қўрқмайдиганлар (яъни кофирлар)дан пок қилмоқ лозим. Кимнинг қандай қуролга қурби етса, қиличми, ўқ-ёйми, калтакми, қўлга олсин. Қўлидан келганча Тангридан қўрқмайдиганлар (яъни кофирлар)дан бирортасини ҳам қўймаслик лозим. Шундан сўнг халқ қуролланиб ва мукаммал бўлиб, шайхни шаҳарга олиб келдилар. Доруға ва амирлар қочиб кетдилар. Кейинги жума куни Шайх Маҳмуд Торобий номига хутба ўқитдилар. Имомлар ва Бухоро акобирларининг барчаси шунда ҳозир қилинди. Шайх уларнинг баъзиларини ўлдирди, баъзиларини эса сазойи қилди. Ринд ва авбошларнинг барчасини катта эҳтиром билан қабул қилди, уларга деди: «Сиз-

лар учун ғайбдан қурол-яроғ топишга муяссар бўлдим!» Ўша кунларда Шероз томондан бир карвон келди ва тўрт харвор (4 та эшакда) шамшир олиб келишди. Бу ҳам (унга ихлос қилган) одамлар сонининг кўпайиши ва эътиқодига сабаб бўлди. Маҳмуд Торобий уларга амирларнинг чодирлари ва асбоб-ускуналаридан келтиришни буюрди. Бутун салатанатни дабдабаю ҳашам билан унинг олдига келтирдилар. Бутун ҳашамат билан уни ўтқаздилар. Йиғилганлардан тўла лашкар тартиб берилди. Бебош одамлар ва авом (в. 167 а.) халқ бойларнинг ҳовлиларига кириб олдилар. Хоҳлаганларга у ерлардан нарса олиб, Шайх Маҳмуд Торобий ҳузурига кўтариб келдилар. У бўлса (келтирилган молларни) лашкарга бўлиб берди.

Доруға ва амирлар борган жойларидан мўғул фирқаларидан катта кўшин

тўплаб, шаҳарга қараб юрдилар. Шайх Маҳмуд Торобий ҳам ўз тобеълари ва одамларини жангга бошлади, шаҳар ташқарисига олиб чиқди. Хар икки лашкар икки томонда саф тортиб саваш бозори қизиганда, Шайх Маҳмуд Торобийнинг бошдан-оёқ такаб-бурлик ва алдовдан иборат бўлган кароматлари овозасидан жиддий жанг қилмадилар. Аммо ногоҳ қазо камондори дастидан жон олувчи ўқ – қадар (тақдир) найзаси Шайх Маҳмуд Торобий қатли учун келиб тегди. У йиқилиб, жон берди. Унинг ўлиmidан ҳеч ким воқиф бўлмади. Зеро, ўша жангтоҳда қаттиқ шамол кўзғолиб, улкан тўзон пайдо бўлди. Чунончи, одамлар бир-бировини ҳеч бир кўрмай қолдилар. Мўғул лашкари буни Шайхнинг кароматига йўйиб, жанг қилишдан юз ўгирдилар; Торобий одамлари уларнинг пайдан тушдилар. Тангри халқи (бандалари)дан қарийб ўн минг киши ўлдирилди. Кўзғолончилар қатл этиш ва талон-тарождан қўл тортганларида, ўз Шайхларидан ному-нишон топмадилар. «Шайхимиз ғойиб бўлибдилар. Биз одамларнинг кўзидан ғойиб бўлмоқни истабдилар. Шайх қайтиб келгунларича у кишининг иниларини Шайх ўрнига қойим-мақом қилурмиз, деб Муҳаммад ва Али деган (укалари)ни Шайхнинг ўрнига тайин қилдилар. Барча авом ва бебош одамлар ул кишига тобеълик камарини жонлари белига боғладилар ва (дуога) қўл кўтардилар. Сўнг кўнгилларига нима келса, қила бошладилар, не айтгилари келса, айтдилар. Бунинг хабарини Бухоро амирлари Хўжандда турган Маҳмудбек ибн Соҳиби Ялавоч Бухорийга жўнатган эдилар. Хабар Хўжандга етди. Маҳмудбек ибн Соҳиби Ялавоч Бухорий бўлган гапларни Қорача нўёнга етказди. Унинг фармонига биноан Элдиз нўён ва Чаған қўрчи ҳисобсиз лашкар билан бу фитнани даф қилмоққа азм эдилар ва йўлга тушдилар. Ул гумроҳлар (яъни Шайх Маҳмуд издошлари) ҳокимиятни қўлга олганларидан бир ҳафта ўтгандан ва фасод қўлларини ишга сол-

ганларидан кейин мўғул лашкари (в. 1676.) Бухоро шахрига яқинлашди. Шайх Торобийнинг укалари барча тобелари ва яқинларини яна илгаригидек шаҳардан ташқарига олиб чиқдилар, жангга шайланиб турдилар. Жасорат билан жангга ташландилар. Ҳар икки томондан йигирма бир минг киши шаҳид бўлди. Торобийнинг укалари ҳам нобуд бўлдилар. Битта-яримта тирик қолганлари пана жойларга қочиб беркиндилар. Ўша қиёмат-қойим уруш пайсал топди. Лекин мўғул лашкари Бухоро халқини ғорат қилишга тамаъ тишини қайраб олган эди. Бухоро аҳлига янгидан қўл чўзмоқчи бўлдилар. Тангри лутфи (Бухоро аҳли) додига етиб, бир тўда Бухоро бузурглари хизматга бел боғлаб, турли нозу неъмат ва (олтинлар) ни нисор этиш учун чиқиб келдилар ва (мўғул) сипоҳининг катта амалдорлари бўлмиш Элдиз нўён ва Чаған қўрчи ёнига келиб, улардан сўрайдиларки «Бу даражадаги қатлу ғоратни тўхтатинглар. Бўлган воқеаларнинг аҳволини Амир Қорачор нўён

(бошқа адабиётларда Қўрчи нўён – А.Х., М.Р.)га етказурмиз. Қандай фармон бериладиган бўлса, лашкарлар шунга амал қилишсин!» Барча амирлар бу гапга рози бўлдилар. Воқеа мазмунини бир ялавоч (чопар) орқали жўнатдилар. Амирлар ва лашкар аҳли албатта жавоб тўрага мувофиқ бўлишига умид боғлаб, хизматларига кетдилар ва (Бухорони) хароб қилишдан қўлларини тийдилар.

Арзнома мазкур марҳаматли нўёнга етгандан кейин Бухоро аҳолисининг жарима саҳифасига афв рақамини чекди ва Чиғатойхоннинг ёрлиғини жўнатди. Унда лашкар аҳлининг қайтиб кетиши, Бухоро шахри аҳолисининг қатл, талон-тарож қилинишига асло ва қатъиян киришмасликлари лозим. Тош, сув ва яғмодан қўлларини тийишлари лозим, дейилганди.

Ул номдор нўённинг кифоятли саодати ва ҳимоятидан Бухоро ҳамда унинг ноҳиялари аҳолиси, зиёлилари, авому йўқсуллари ҳам Торобийлар исёнидан, ҳам мўғул лашкарининг қатлу торожидан халос бўлдилар.

НАИМ КАРИМОВ,
академик

ОЙБЕККА ИЛҲОМ БЕРГАН СИЙМО¹

Буюк мутафаккир адиб Ойбек ижодида Бухоро мавзуи етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. У умрининг сўнгги кунларида Бухорога бориб, XX аср бошларида рўй берган тарихий воқеаларни ўрганиш учун воқеаларнинг барҳаёт гувоҳлари билан учрашган, улардан амир ва амирлик ҳақидаги нохуш хотираларни эшитган. Биз яқин-яқингача адибнинг рафиқаси Зарифа Саидносирова кундаликларида асосланиб, Ойбек Бухоро инқилоби ҳақида роман ёзмоқчи бўлган, деб келган эдик. Аммо бугун ўйлаб қарасак, адиб Бухоро инқилоби эмас, балки ўз олдига амирлик тузумини ислоҳ қилиш вазифасини қўйган Ёш бухороликлар ҳаракати тўғрисида роман ёзмоқчи бўлган кўринади. Бинобарин, уни Фрунзелар эмас, Фитратлар, Файзулла Хўжаевларнинг хурриятпарварлик фаолияти кўпроқ қизиқтирган.

Ойбек ана шу бадиий ният ижросига киришишдан 17 йил аввал Бухоронинг бошқа бир халоскори – Маҳмуд Торобий бошчилигидаги халқ қўзғолонига бағишланган асар ёзган эди. Бу асар уруш даврининг талаби билан тез ёзилиши ва сахна юзини кўриб, томошабинларни душманга қарши мардона курашга рағбатлантириши лозим бўлгани учун адибнинг Бухорога бориб, тарихий жойларни ўрганишга эҳтиёж бўлмади. У Тошкент кутубхоналаридаги тарихий манбалар

асосида муғул истилочиларига қарши кўтарилган халқ қўзғолонини ҳаққоний тасвирлашга эришди.

Республиканинг ўша вақтдаги раҳбарияти топшириғи билан 1941 йилнинг 15 сентябрида бошланган «Маҳмуд Торобий» опера-либреттоси устидаги иш ўша йилнинг 10 октябрида якунланди. Ойбек 25 кунда 6 пардали опера-либретто (кейинчалик драматик дoston тарзида эълон қилинган асар)ни ёзиб тугатди. Ойбек ижодини диққат-эътибор билан кузатган киши унинг халқни мустақиллик, маданий ва маърифий тараққиёт сари етакловчи тарихий шахсларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлгани ва уларни ўз асарларига қаҳрамон этиб танлаганини кўради. Маҳмуд Торобий ҳам Ойбек учун шундай сиймолардан бири бўлибгина қолмай, Ватан ва халқ тақдири ҳал этилаётган бир вақтда ўз зиммасига шу халқни миллий озодлик кураши байроғи остида бирлаштиришдек тарихий вазифани олган улуғ раҳнамо эди. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон Муқанна, Мақсуд Шайхзода Жалолиддин Мангуберди раҳбарлигидаги халқ қўзғолонлари ҳақида сахна асарини ёзишга киришганларида, у Маҳмуд Торобий мавзуини танлади. Унинг назарида, Маҳмуд Торобий номи афсоналар билан қуршалган Муқанна ва Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддиндан ҳам кучлироқ, том маънодаги халқ

¹ Н.Каримов. Ойбек гулшанида қолган ғунчалар. – Т.: «Фан» нашриёти, 1985, 50–61-бетлар.

қаҳрамони эди. Оддий бир ғалвирчининг муғул қўшинларини титратган халқ кўзғолонига бошчилик қилишида у халқнинг тарих ижодкори сифатидаги кучини кўрди. Маҳмуд Торобий сингари кучли шахсларнинг тарих олдидagi бурчини шараф билан ўташни тасвирлашга алоҳида эътибор берди.

Ҳамид Олимжон ва Шайхзода ўз асарларини Ҳамза номидаги ҳозирги Ўзбекистон Миллий академик драма театри учун ёзганлари ҳолда Ойбекнинг «Маҳмуд Торобий»ни опера ва балет театри учун ёзгани кимгадир ғайритабиий туюлиши мумкин. Бунинг сабаби шундаки, уруш йилларида Москва ва бошқа шаҳарлардан Тошкентга кўчиб келган аксар зиёлилар Пушкин кўчасидаги 84-уйга жойлашган эдилар. Атоқли шарқшунос олим Е.Э. Бертельс ҳам шу уйда яшаган. У Ойбек билан тез-тез учрашиб, у орқали мазкур уйда истиқомат қилган режиссёр С. Михоэльс, композитор О. Чишко, пианиночи А. Гольденвейзер, адабиётшунос ва ёзувчи А. Дейч сингари сиймолар билан танишган Ойбек уларнинг таклифи билан ўз асарини опера театри учун ёзишга жазм қилади. Ўша

йилларда Тошкент театрларининг бошлиғи бўлиб ишлаган С. Михоэльс операни сахнага қўйишни ўз зиммасига олади.

Ойбек опера-либреттони ёзибгина қолмай, дастлаб унинг сценарийси устида ҳам жиддий ишлаган. Унинг архивида шу асарга оид талайгина қўлёзмалар бор. Қизиғи шундаки, мазкур асар ҳали опера театри сахнасига чиқмасдан туриб, унинг асосида Ҳамза номидаги ўзбек ва шу йилларда Тошкентда ўз фаолиятини давом эттираётган С. Михоэльснинг бевосита раҳбарлигидаги Яҳудий драма театрлари учун ҳам асар ёзиш режаси туғилади. Ойбек С. Михоэльснинг таклифи билан Ҳамза театри учун ўзбек тилида «Ғалвирчи», Яҳудий театри учун эса А. Дейч билан ҳамкорликда рус тилида «Халқ қалқони» пьесаларини ёзишга киришади.

Александр Дейч «Ўзбекистон қалби» номли мақоласида мазкур ижодий жараён тўғрисида бундай маълумотни берган: «Торобий ҳақиқат учун жасорат билан курашувчи инсон ва давлат арбобига хос руҳлантирувчилик туйғуси билан деҳқонлар, хунармандларни бирлаштиradi, уларни душманга қарши жанг майдонига олиб чиқишга муяссар бўла-

ди. Мўғулларнинг тажрибали лашкарлари ҳам бу халқ қўшинига дош беролмай, Бухорони ташлаб кетишга мажбур бўлади. Ўшанда Маҳмуд Торобий доно бошқарувчи, эзилган, хўрланган деҳқон ва хунармандларнинг ҳимоячиси сифатида майдонга чиқади. Ойбек томонидан эзилган либреттонинг марказий қаҳрамони шундай шахс эди. Тарихий аниқлик, ҳаққонийлик билан туйғулар гўзаллиги, салмоқчилиги билан ажралиб турадиган бу асар композиторга яхши материал берди. Михоэльс ва Ойбек бу ишга мени ҳам жалб этишди. Бизда Ойбек билан ҳамкорликда худди шу материал асосида «Халқ қалқони» («Щит народа») драмасини ёзиш нияти шу тарзда пайдо бўлди.

А. Дейч орадан бир қанча йил ўтгач, гарчанд бу асарни ёзиш иштиёқи Михоэльснинг иштирокисиз бўлганини айтган эса-да, аслида бу ташаббус машхур режиссёрдан чиққан. Шунинг учун ҳам у ҳар бир саҳнанинг улар томонидан тузилишини мунтазам равишда тузатиб, уларга йўл-йўриқлар бериб турган. А. Дейч шу ҳақда давом этиб, бундай ёзган: «Михоэльс ҳар кеча бизникига келиб, Ойбек иккаламиз «дарс»ни қандай бажараётганимиз билан қизиқар эди. Бу ерда у жуда антиқа усулни қўлларди. Агар қандайдир сюжет йўналишини тезда топса, уни дарҳол яроқсизга чиқарарди. Ҳеч қандай далил-исбот, ҳатто томошабиннинг драматик воқеаларни у каби тушунмаслиги ҳақидаги сўзлар ҳам кор қилмасди. Мени доно деб ҳисоблаганларингиз учун раҳмат, лекин томошабини ҳеч қандай асоссиз аҳмоқ деб билмаслик керак», дерди».

Ана шу тарзда Ойбек айнаи бир вақтда рус тилида Дейч билан ҳамкорликда «Халқ қалқони» ва ўзбек тилида «Ғалвирчи» пьесалари устида завқ билан ишлади. Аммо, афсуски, ҳар иккала асар устида иш қизгин кечаётган бир пайтда дастлаб Дейч, кўп ўтмай Михоэльс ҳам душман ситиб чиқарилган Москвага кўчиб кетдилар. Бу ҳар иккала асар тақдири билан қизиқувчи кишининг йўқлиги уларнинг тугалланмай қолишига сабаб бўлди.

Мен анчагина саҳифалари ёзилган «Ғалвирчи» драмасини, шунингдек, айрим саҳналаригина қоғозга тушган «Халқ қалқони» пьесасини ўқиганимда катта маҳорат билан ёзила бошлаган бу асарларнинг чала қолганидан ғоятда афсусланаман. Агарда улар тугалланиб, бири ўзбек, иккинчиси эса рус (ёки яҳудий) драма театрларида С. Михоэльс томонидан саҳналаштирилганида, Бухоро аҳлини мўғул истилочиларига қарши жанг майдонига етаклаган чинакам халқ қаҳрамони Маҳмуд Торобийнинг улўғвор образи бошқа кўплаб театр-

Ойбекнинг «Ғалвирчи» асарида парча.
Дастхат. Ойбек уй-музейидан.

лар саҳнасида ҳам яшаб келган бўларди. Сўнгги саҳифасига 1941 йил 10 октябрь санаси қўйилган «Маҳмуд Торобий» либреттосини Ойбек Торобийнинг қуйидаги сўзлари билан тугатган эди:

*Енгди эл, енгди боз ҳақиқат ва халқ,
Душмандан озодмиз, ҳур бизнинг тупроқ,
Мангу пойдор бўлсин эл тутган байроқ!*

Торобийнинг бу сўзлари бутун янгилаётган мустақил Ўзбекистонда янги маъно жилвалари билан товланиб туради.

Мусо Тошмуҳаммад ўғли
ОЙБЕК

МАҲМУД ТОРОБИЙ

Драматик достон

I

Тонг пайти. Дарахтзор бир манзил. Қаршида девор орқасида бог. Девор устидан ҳар хил гулларнинг новдалари ергача осилиб тушган. Девор орқали омборчадан шарқираб сув отилиб туради. Жамила қўлида сопол кўза кўтариб пайдо бўлади.

Ж а м и л а:

Севги достонин ўқибдир ёш баҳор,
Гул очилиб булбули шайдога зор.
Дилда чайқалмас эса ишқ тўлқини,
Қайноқ, аччиқ ёш тўкурми кўзи хумор?
Ер кўкариб, қут кирар қуйса ёғин,
Офтоб рангга бўяр гул япроғин,
Ишқ чаманзор айлагай кўнгил боғин.
Дилда дардинг бўлмаса инграрми тор?

Бир тўда қизлар сувга келишади. Улар бир-бирларини туртишиб пичинг билан кулишади.

Ж а м и л а:

Қўйинг ундай пичир-пичирни.
Дилингизда бўлган ҳар сирни
Мен биламан...

Б и р и н ч и қ и з:

Ким истайди ёр?

И к к и н ч и қ и з:

Тўғри, сира инграмайди тор –

У ч и н ч и қ и з:

Агар дилда бир дард бўлмаса...

Б и р и н ч и қ и з:

Тўғри, дили ишққа тўлмаса,
Дарди борлар айтади қўшиқ.
Ким дейдики кўзимиз юмуқ,
Жамилахон, барин биламиз.

Т ў р т и н ч и қ и з:

Ҳаммангиз ҳам ёр қидирасиз.
Нима бўпти? Севмак, севилмак
Ҳар бир қизда энг ширин тилак.

Ж а м и л а:

Юракдаги сирингиз маълум,
Чарх йигириб йиғлайсиз юм-юм.
Сочингизни тараб кечқурун,
Пана жойни кўзлайсиз ҳар кун.

(Биринчи қизга)

Сиз қишлоқнинг гўё Лайлоси!

Б е ш и н ч и қ и з:

Мажнунларнинг йўқдир ҳисоби!

*Қизлар кулишиб, идишларига сув тўлдир
бошлайдилар.*

Қ и з л а р:

Чархим қилади ғув-ғув,
Қумрилар сайрар хув-хув.
Ёрлар йўлларга чиқмас
Оқшом бўлиб қолди-ку.
Кўкка чиқди тўлин ой,
Юборибди бир бўз той,
Ёр манзилига ўзим
Отлиқмас, яёв борай.

Қизлар кета бошлайдилар. Ёдгор пайдо бўлади.

Ё д г о р:

(Жамиланинг орқасидан етиб)

Тўхта бир зум,
Жамилам, бир зум,
Эшиттим-да, елдай югурдим.

Ж а м и л а:

Югурганга ҳеч ўхшамайсиз.

Ё д г о р:

(Юрагини кўрсатиб)

Ушлаб қара, сўз уқмовчи қиз!

Ж а м и л а:

Ўйнаб кетар менинг юрагим –
Бир йигитни кўрсам, ҳаттоким,
Уни бир дам эсимга олсам...

Ё д г о р:

Қай йигит у? Билайлик биз ҳам.

Ж а м и л а:

Уми? Рости, мана шу, Ёдгор!

Ё д г о р:

Сен бирла кўнгил чаманда ҳар чоғ,
Бахтимга ўғоним солмагай ҳеч доғ,
Бечора йигит, шикаста дилга
Сен бирла жаҳон кўринди гулбоғ.
Ёдинг била ҳар замон ҳаёлим,
Ҳар онда кўриш, ўпиш муродим.
Сенсиз менга бу ҳаёт на даркор,
Сенсиз бу юрак тепарми, жоним?

Бирга

Бахт нури тошар ёноғимизда,
Ишқ сўзи учар дудоғимизда.
Бир карра кўнгилни боғладик биз,
Бирмиз бахтда-ю, фироқимизда.

Ж а м и л а:

Ишларингиз кўпми шу қадар,
Кўринмайсиз баъзан ҳафталар?

Ё д г о р:

Баҳор келса ҳўкизга йўқ дам,
Биз бировга қарамли одам.
Бир бурда нон, бир қошиқ ёвғон
Учун бойга ишлаймиз ҳамон.
Қўлим ишда, эс сенда лекин.
Ўзинг қалай, сўзла, тинглайин.

Ж а м и л а:

Тирикчилик... Ҳали чарх йигир,
Ҳали бўёқ, танда қур, ҳеч бир –
Тиним йўқдир менда ҳам, аммо
Юракка куч беради савдо...

Ё д г о р:

Ёруғликка чиқармиз бир кун.
Соғ бўлайлик, нолиш беўрин.

Маҳмуд Торобий кириб келади.

Т о р о б и й:

Салом, азиз элатлар!

Ё д г о р:

Салом.

Т о р о б и й:

Ишқ эртаги айтишмакдасиз?

Ё д г о р:

Ундан-мундан ҳасратлашамиз.

Ж а м и л а:

Бошимизда қанча машаққат!

Т о р о б и й:

Ўксинишга, ёшлар, йўқ ҳожат!
Сиз кўз очиб жаҳонда ёлғиз
Минг хил азоб, кулфат кўрдингиз.
Юртни босди олов бўрони,
Оқди лак-лак одамлар қони.
Кул бўлди кўп қишлоқ ва шаҳар,
Ободликдан қолмади асар.
Мўғул отларининг тақаси –
Остидадир эл қовурғаси.
Тўйди, молдор бўлди оч мўғул.

Ё д г о р:

Биз ҳаммамиз мўғулларга кул.

Ж а м и л а:

Оғиздан ош, қўлдан шилар пул.

Ё д г о р:

Юрт учун бир мард овоз даркор.

Т о р о б и й:

Бир кун бизга толе бўлур ёр.
Аммо дилда сўнмасин тилак.
Ёшлик завқин унутманг андак.
Создир ота-бобо одати,
Севишингиз, ишқ саодати –
Юракларни нурга тўлдирар,
Ғам-андухни ичда ўлдирар.
Ишққа доир гапингиз агар
Битган бўлса, сен юр, бир хабар
Айтай сенга...

Ё д г о р:

Ўзим ҳам сизга
Бормоқчийдим...

Жамилага

Оқшом кир бизга!

Торобий ва Ёдгор кетадилар.

Ж а м и л а:

(Уларнинг орқасидан)

Уста Маҳмуд ёқимли киши,
Халқ ғамидан ўзга йўқ иши.
Уни севмас беклар, боёнлар,
Ёғдиришар унга бўхтонлар.

Қизларнинг овози эшитилади.

Ж а м и л а:

Ўртоқларим билан жўнарман.

Тўсинбой пайдо бўлади. Қизга тикилади.

Т ў с и н б о й:

Кўкси анор бўлибди,
Кўзи хумор бўлибди-ю,
Хусни тўлишибди-ю,
Ўзи ўжар бўлибди.
Майли, ўжар бўлса ҳам,
Бадани латиф, кўркам.
Қўлга ром қилиб бўлар
Тоғдаги оҳуни ҳам.
Эсизки, бу нозанин
Ёдгор деган бетайин
Қаролга кўнгил қўйган.
Бунга чидамоқ қийин!

Жамила Тўсинбойни кўриб қочмоқчи бўлади.

Шошма, ширин попук, қанд!

Ж а м и л а:

Ёшингга боқ номуссиз!

Т ў с и н б о й:

Қўлга тушарсан бир кун!

Кетади. Қизлар киришади.

Б и р и н ч и қ и з:

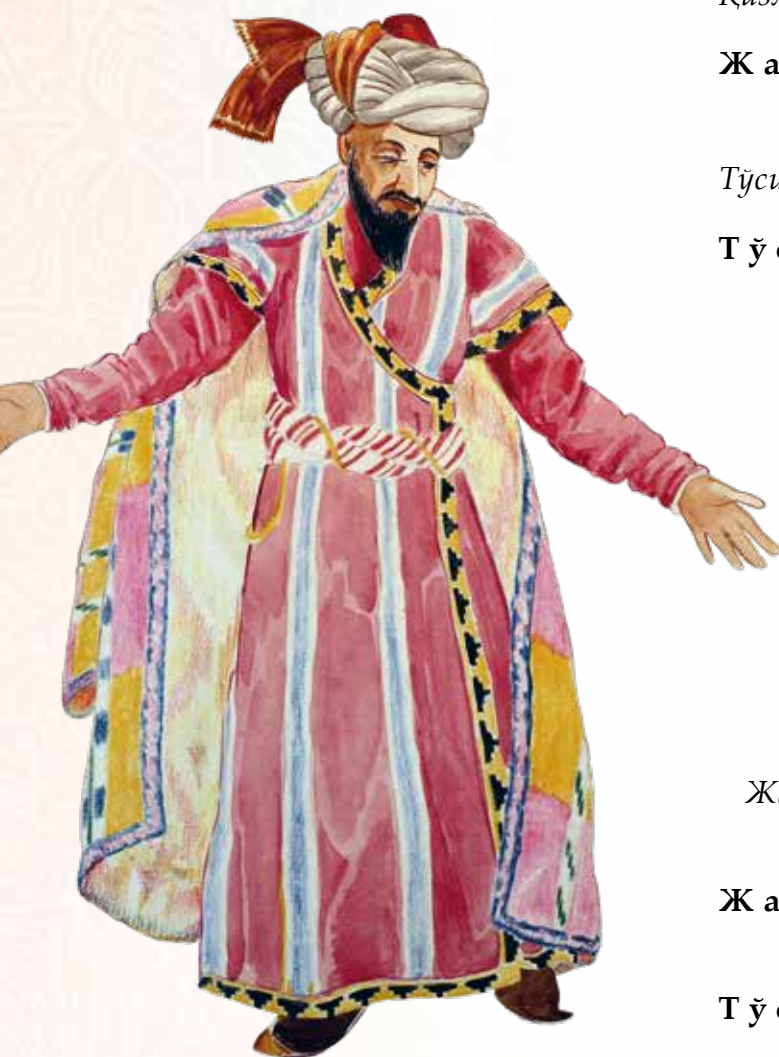
Сен шундами?

И к к и н ч и қ и з:

Ҳа, қани Ёдгор?

Ж а м и л а:

Мен барчангга тилай шундай ёр.

Кизлар кулишиб, бир-бирларига сув сена бошлайдилар. Қишлоқ кўчаси. Муюлишда Маҳмуд Торобийнинг дўконхонаси. Қарши ёқда дукчи ва чилангар дўконхонаси. Торобий ғалвир тўқиш билан машғул. Унинг ёнида икки-уч бекорчи суҳбатлашиб ўтиради.

Торобий:

(Ишдан қўл узмай)

Томчилайти кўзларимдан дамба-дам кўнгил қони,
Изғиринлар эсди-ю, бўлди хазон гуллар қони.
Ғам-аламли сийналар-чун офтоб бегонадир,
Атир сочган боғчаларда қарғаларнинг йўқ сони.
Сийналарга ўт туташди, устихонлар чўғ бўлур,
Ҳар куни минг гўшада минглаб қаро кўзлар сўнур.
Дилнинг оҳин кўк эшитмас, кўк азалдан кўр ва қар,
Он-ма он бахти қаро дилларга ғам тоши чўкур.

Биринчи суҳбатдош:

Уста Маҳмуд, дуруст, балосиз.

Иккинчи суҳбатдош:

Ҳам табиб, ҳам куйда танҳосиз.

Торобий:

Дил ярасин қўшиқ давоси,
Жонга тегди фалак жафоси.
Ғалвиримдай толелар тешиқ,
Аччиқ дуддир юртнинг самоси.

Узоқдан куй эшитилади. Ҳамма беихтиёр қулоқ солади. Дарвиш куйлаб киради.

Дарвиш:

Юраклар таҳ-батаҳ қондир
Туғиб ўстан диёримда.
Назарлар барча нолондир
Қаён боқсанг жуворимда.
Кезармен дарбадар, танҳо,
Чалинмас кўзга қилча нур.
Қани дўсту, қани ошно?
Ажал, илдам мени ҳам сур!

Торобий:

Хўб тўқибди ғазални девона.
Ҳар сўзидан учар олов нола.
Элимиз, юртимиз қасидаси бу.

Чилангар:

Ҳар ғарибнинг юрак ақидаси бу.

Д а р в и ш:

Ҳунар аҳли қилинг пича хайри эҳсон.
Йўлим узок, босмоқ керак чўл, биёбон.

Т о р о б и й:

(Пул бера туриб)

Кўзларимга жуда илиқ кўринасиз,
Бухоролик эмасмисиз?

Д а р в и ш:

Шу ерликман, Бухороданман.

Т о р о б и й:

Сиз эмасми элга таниқ зўр санъаткор,
Ранглар билан биноларни қилган гулзор?

Д а р в и ш:

Балли, мен у. Кўзларингиз экан туйғун.
Энг яқинлар танимаган эди бугун.

Д у к ч и:

Эй бояқиш, шўрлик наққош!

Ч и л а н г а р:

Ҳолингга сен шукр эт, йўлдош!

Б и р и н ч и с у х б а т д о ш:

Наққошликда ягона дея,
Эшитгандик исмини бир чоғ.
Ҳар кўзда ғам, ҳар дилда бир доғ!

Т о р о б и й:

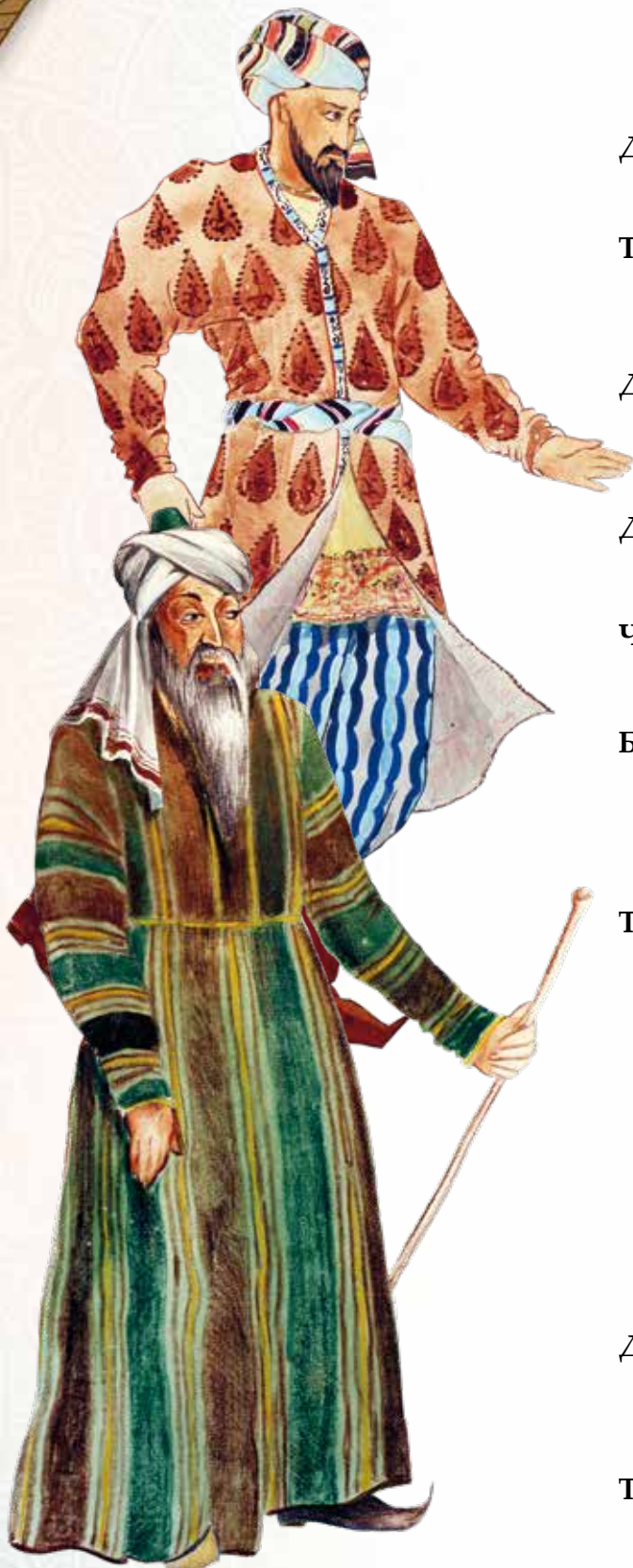
Қандай мусибат, бало
Сизга ёпишди, бобо?
Гарчи кўп сирлар аён
Бўлса-да, қилинг баён.
Кўп юрган кўп биладир,
Қадами тажрибадир.
Фикрингиз комил эди,
Ҳар кўрган қойил эди
Санъатингизга... Нечун
Энди сиз бундай юпун?

Д а р в и ш:

Мингларнинг бошини чулғаган илон
Заҳрини менга ҳам солмиш беомон.

Т о р о б и й:

Шубҳасиз, бу аниқ, пайқаймиз бунини,
Лекин ҳар тақдирнинг ўзга мазмуни
Бўлади, сўраймиз шуни биз сиздан.

Ч и л а н г а р:

Дардли дил эм олар аламингиздан...

Д а р в и ш:

Қай тил билан дардимни қилайин баён.
Юрагимда дардлар бир улуғ уммон!
Ҳаммадан оғирдир фарзандлар доғи.
Уч ўғил, икки қиз мўғул яроғи
Билан кўз олдимда қўйдаи сўйилди.
Хотиним юз тирнаб, сочини юлди.
Буни ҳам қўймади ажал ўроғи.
Мен қолдим, мен бадбахт...
Мен қолдим танҳо,
Бошга йиқилса-да, бир кўҳи бало!
Мени ўз элига сурди Чингизхон,
Қолмади ғурбатда кўрмаган жафо.
Чўл аждаҳолари учун ишладим.
Ёстиғим, тўшагим қор ва ёки қум.
Ёлғиз ғам кўрдим-у, ғамни тишладим.
Чақирдим, чорладим – келмади ўлим.
Йиллар ўтди, қайтдим, юрт харобадир.
Ўз юртимда ўзим ғариб, мусофир.
Етим-есир билан тўлибди ўлка.
Яна мўғул қиличи қонлар сачратар.
Мен солган бинолар ер билан яксон,
Бутун қолгани ҳам итларга макон.
Чидам битди, кетай узоқ элларга,
Тинч ер топиб ўлай, мана бу – армон.

Т о р о б и й:

Бобо, зулмдан қочма, зулмни қайир,
Золимларга баланд овоз-ла ҳайқир!

Д а р в и ш:

Ерда юриб бўлмас, ер туташ олов.
Мангу тарк этаман юртни...

Т о р о б и й:

Хўш, хайр!

Дарвиш кетади.

Д у к ч и, ч и л а н г а р:

Балоларни яксон қил, Оллоҳу,
Мушқуларни осон қил, Оллоҳу.
Бизлар ғариб, бечора,
Инсоф бергил золимга,
Дала-тошга тошди қон,
Жўжи-бўжи беомон,
Бўри мисол Чиғатойхон.
Балоларни яксон қил, Оллоҳу.
Мушқуларни осон қил, Оллоҳу.

Дукчи кўз ёшларини артади.

Т о р о б и й:

Азиз биродарларим, нима учун йиғлайсиз?
Золимни гум қилолмас кўз ёш тўфони асло.

Ч и л а н г а р:

Тангридан тилаш керак раҳму
шафқатни ёлғиз.

Д у к ч и:

Уста Маҳмуд, кўз ёши дилларга берур жило.
Бошқа иложи борми? Йўқ. Оху воҳ
насибамиз.

Тангри лойиқ кўрибди бизга йиғини ҳадсиз,

Т о р о б и й:

Йиғлашмас, зулмни ағдариш керак,
Илдизи-ла уни қўпориш керак.
Тиғларнинг дамини тиғлар қайирур.
Зулмга қарши элни кўтариш керак.
Ҳақиқат кўёшин булут ўраса,
Гўзал самомизни қоронғиласа,
Бўрон бўлиб уни тўзғитмоқ лозим.
Қутулмоқ истасанг пўлат тиғ яса!
Тупроққа қоришди адолат юзи.
Кўтарсак ва артсак чақнар юлдузи.
Ҳақиқат олтиндек чиримас, зангламас.
Кечага айланар мўғул кундузи.

Д у к ч и:

Дуруст, уста Маҳмуд, бегу хон қани?
Мўғулни қувғали эр ўғлон қани?

Ч и л а н г а р:

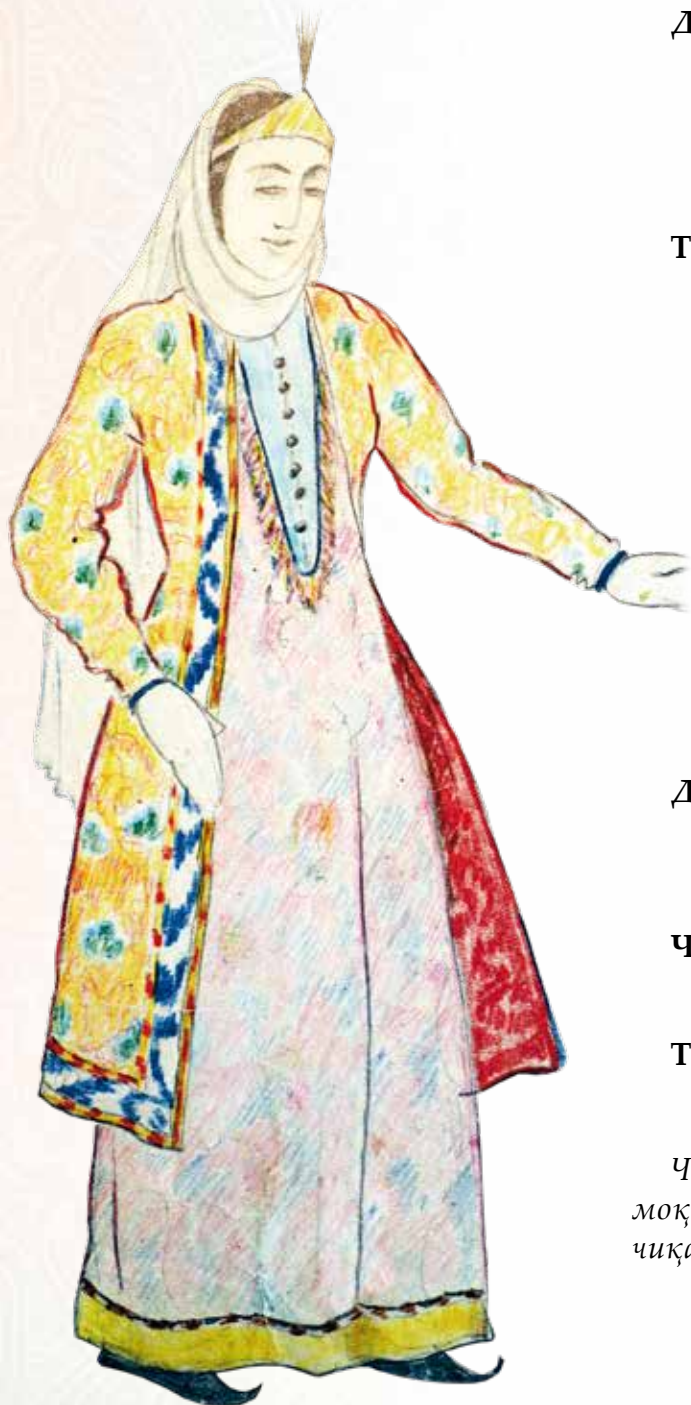
Дард кўп-у, дармон йўқ. Ана бу чатоқ.

Т о р о б и й:

Халқ ўзи бажарар, халқ кучнинг кони!

*Чилангар ва дукчининг шубҳасини бартараф қил-
моқ учун Торобий пўстак остидан бир мактуб
чиқаради.*

Биродарлар, кўринг буни.
Бухоролик доно олим,
Яъни Шамсиддин Маҳбубий
Менга ёзмиш ва мазмуни
Ҳикмат билан тўла-чуқур.
Олим тинмай китоб кўрур –
У дейдики, Чиғатойхон

Малайлари бўлур яксон,
Сен юзингни халққа ўтур,
Ва дадил бўл, деб буюрур.

Мактубни дарров яшириб қўяди-да, ишга ўтиради.

Ч и л а н г а р: *(Дукчига)*

Бу одамда гап кўп, уста.

Д у к ч и:

Ғалвирчимиз нодир нусха.

Ч и л а н г а р:

Унда сир кўп, бирон нима
Тайёрлайди у жимгина.
Тунда ғойиб бўлар баъзан.
Ўйлаб-ўйлаб мен тахминан,
Келиб қолдим шу фикрга:
Мўғулларни пойлар қирда.
Ҳар ерда бор унга ҳамдам.

Д у к ч и:

Ғалвирчимиз пишиқ одам.

*Жамила қўлида бир сават калава ип кўтарган
ҳолда кўчада пайдо бўлади. Ёдгор уни бир томонга
имлайди.*

Ё д г о р:

Оҳ ким бу ўзи, мен на деяй, навбахорми бу?
Кўз нури-ю, жоним кўзи, нозли ёрми бу?
Кел, қўй саватни, сўзлашайлик, эрка Жамилам.
Қалбимда кулур жонли чаман, гулузорми бу?
Қизларнинг гули, юдузларнинг офтобисан.
Йўқсил йигитга ёлғиз ўзинг бахт китобисан.
Кел, қўй саватни, сўзлашайлик, эрка Жамилам,
Шундай соғиндим, ҳар ерда сен кўнгила ёдисан!

Ж а м и л а:

Кўзларим йўлга тикилди, арслоним,
Кундузи қуёшим, тунда сен ойим.
Ёдгоримга айт, дедим, келсин, сабо,
Эртадан то кечгача йўл пойладим.
Шунча бепарво бўлурми киши ҳам?
Далада шунча қолур севган акам.
Юмушим кўп, хайр ҳозир, жонгинам.

Ё д г о р:

Биз иккимиз бир қишлоқнинг боласи.
Гўё бир дарахтнинг икки новдаси.

Шошма, бир дам, ҳой тиллага арзир қиз,
Очила қолсин дилларинг соф ғунчаси.

Б и р г а

Биз иккимиз бир қушнинг жуфт қаноти,
Ажралишга дилнинг бир зум йўқ тоқати.
Ёрлақаса агар улуг ўғоним,
Юракларни қучар ишқ саодати.

*Жамила кетади. Торобий Ёдгорга кўзи тушиб,
унинг олдига келади.*

Т о р о б и й:

Хўш, йигитча, ишимиз қалай?

Ё д г о р:

Тунда ўтди мўғул бир талай.
Тонгга яқин биз учтасини
Тутиб олдик.

Т о р о б и й:

Сўнг?

Ё д г о р:

Сўйдик сўқимдай...

*Торобий Ёдгорни олиб чиқиб кетади. Бир оздан
сўнг шовқин-сурон эшитилади. Кўчада одамлар ҳар
ёққа қочган, болалар, аёллар йиглаган. Эшиклар та-
рақ-туруқ беркилади.*

Т о р о б и й:

Не воқеа бўлди, ажаб?

Д у к ч и:

Билмадикки, ўзи нима гап?

Ч и л а н г а р:

Ёв босдими, не бало?
Ўзинг асра, ё Олло!

*Бир неча мўғул бошлиқлари ва бир тўда қурол-
ли навкар кириб келади. Уларни Тўсинбой қарши-
лайди.*

Т ў с и н б о й:

Келинг, беклар, нўёнлар,
Соғмилар, улуг хонлар?
Мана бу бизнинг қишлоқ,
Соядай сизга инок.
Раъйингизга мунтазир,
Не истасангиз ҳозир!

Бўри нўён:

Ким бўласиз?

Тўсинбой:

Номим Тўсинбой.
От, тева, қўй бир талай.
Хон учун соф кўнгилман.

Бўри нўён:

Бизга кичик юмуш қилинг.

Тўсинбой:

Мени сиз кул деб билинг.

Бўри нўён:

Хоқон, ибн Хоқон
Яъни Чиғатойхон
Учун керакдир савфо.
Ўрин йўқ қон, оловга.
Беринг беш-ўн хунарманд.
Хунарда уқуви баланд,
Шоҳи тўқувчи, заргар,
Аслаҳачи ва мисгар.
Яна уста бинокор,
Бариси хонга даркор.

*Тўпланган халқ газаб ва ҳаяжонда. Йиги-сиги, са-
долар: «Ўзинг раҳм эт Оллоҳ!», «Қандай кунларга
қолдик!», «Эй пешана қургур!»*

Тўсинбой:

Атиги шу?

Бўри нўён:

Яна хонга бир неча қиз.
Сулув бўлсин, сулув ёлғиз.

Тўсинбой:

Ҳаммаси бор, ҳаммаси тайёр.

Бўри нўён:

Йўл бошланг дарҳол!

*Тўсинбой таъзим қилиб, навкарларни бошлаб ке-
тади. Бўри нўён зугум билан халқни тинчитилишга
тиришади.*

Торобий:

Бек, сиз чандон зулм этманг бизга,
Тиғ қадалди нақ бўғзимизга.
Зулмингиздан эл хонавайрон.

Кўпларни элдингиз Мўғулистонга,
Чидайдилар чўл-биёбонда.
Зулм ошса-оқибат ёмон.
Қилганингиз оз бўлса агар,
Ёқинг, йиқинг, қишлоқ ва шаҳар –
Ер юзидан бутунлай кўчсин,
Ерда ҳаёт нафаси ўчсин!

Б ў р и н ў ё н:

Менга ақл ўргатма чандон.
Керак эмас бизга ғалвирчи.
Суюнсанг-чи бунга, эй нодон!

Ё д г о р: *(Торобийга)*

Уста, олинг тезда ханжарни,
Бу хўрликка чидаб бўлмайди.

Т о р о б и й:

Ховлиқма, ҳай йигитча асло!

*Тўсинбой ва навкарлар бир қанча ҳунарманд ҳам
қизларни уриб-суриб келтирадилар.*

Т ў с и н б о й:

Мана тақсир, шунча моҳир ҳунарманд,
Қизларнинг лабидан тўкилур гулқанд.

Б ў р и н ў ё н:

Жуда яхши.

(Навкарларга)

Эҳтиёт қилинг.

(Котибга)

Отларин битинг.

Ё д г о р: *(Жамилани кўриб қолиб)*

Оҳ, Жамилам,
Кошки кўр бўлсам!

Т ў с и н б о й: *(Бўри нўёнга)*

Бу ўзи муттаҳам!

Ё д г о р: *(Торобийга)*

Тоқат йўқ бир зум. Ё ҳақ, ё ўлим!

*(Ханжарини сугуриб мўғулларга отилади).
Навкарлар уни улоқтириб ташлайдилар.*

Т о р о б и й: *(Ёдгорни ушлаб)*

Ўзингни қилма нобуд.

Зулм тахтига ўт ёқиш керак,
Сенда ёлғиз дуд...

Ж а м и л а:

Мени ўлдиришлар, ифлос махлуқлар,
Виждони кўр, қалби бузуқлар!

*Жамилани мўғуллар жеркиб ташлайдилар.
(Маъюс куйлайди.)*

Кўп жафолар тортдиг-у, бундай жафони кўрмадим.
Бошга тушди кўп бало, бундай балони кўрмадим.
Эй фалак, мунча менинг бахтим сиёҳ этган эдинг,
Айрилиқдан ўзга бир хуррам замонни кўрмадим.
Эрлари қул, қизлари чўри бўлибдир юртимнинг,
Ҳамма кўнгилда жароҳат, эрк нишони кўрмадим.
Севги, уммид ёрларнинг кўксига бўлмиш хазон,
Хушхабар берса баҳордан, бир сабони кўрмадим.

Т о р о б и й, Ё д г о р:

Саболар келур, баҳорлар келур,
Ўйнаб, қувониб ёрлар келур.
Юрт қайта бошдан хуррам бўлғуси,
Эл ишига чин саркорлар келур.
Золимлар қўли кесилур бир кун,
Уларга дунё албат тор келур.
Йиғламанг, дўстлар, сўнгги зулм бу,
Золимларга кўп жазолар келур.

*Жамиланинг кекса бобоси Оташ ота пайдо бўлади.
Ўзини Бўри нўённинг оёғи остига ташлайди.*

О т а ш о т а:

Раҳм эт, нўён, шафқат эт, нўён.
Мен бир ожиз, нотавон.
Жамилам, ёлғиз, етим набирам...
Ёлворамен, нўён!

Б ў р и н ў ё н: (чолни итариб)

Қизинг бахтли экан, хонга боради!

Т о р о б и й: (чолга)

Қутманг улардан шафқат,
Улар бир тўда калхат.

О т а ш о т а:

Бу қандай зулм, бу қандай жабр!
Йўқ, тугади сабр!

*Жамиланинг онаси Марғуба киради.
Бўри нўён қаршисига бориб қичқиради.*

Марғуба:

Бер қизимни, саҳройи мўғул!
Токайгача биз сенларга қул!
Уйимиз йиқ, парчала таним,
Бер қизимни, бу жигарбандим!

Иккинчи аёл:

Ўлдириб кет, ё қизимиз бер.
Бу турмушдан яхши қаро ер!

Жамила: (онасига)

Ялинма ҳеч буларга, она,
Шафқат йўқдир буларда қатра!

Марғуба:

Кўзлар булоғи қуримас бир умур,
Ғаминг билан дунё жаҳаннам бўлур.
Тирқиллаб қонади юрак яраси,
Жамилам-сен эдинг кўзимдаги нур.
Мен нетай нотагон, ожиз муштипар,
Саҳро елларида сўраб бир хабар
Еганим, ичганим бўлғуси заҳар.
Мунча ҳам шўр экан пешанам қурғур!

*Бўри нўён асирларни кўздан кечириб, боғлаб
олиб жўнамоқчи бўлади.*

Оташ ота:

Аввал мени ўлдир, сўнгра ол.

Маҳмадшариф:

Бунча зўрлик, бу қандай аҳвол!

Оташ ота:

Чидамайман хўрликка, малъун!

*Ҳасса билан Бўри нўённи ура бошлайди. Ёдгор
қичқириб ханжари билан навкарларга отилади.*

Ёдгор:

Севгим учун тўқасиз кўп хун!

*Ғазаби маррага етган оломон бирдан чайқалади.
Ўйлаб, иккиланиб ўтирмасдан мўғулларга ёпишади:
«Бас бу хўрлик!», «Ур жаллодларни!»*

Торобий: (ўз-ўзига)

Ана холос! Халқ бир дарёдир
Бир тошдими, ҳеч куч тўсолмас.
Ҳар тўсиқни йиқар, қўпорур.

(Халққа)

Қондан кўркма, ўлдир, ур, йиқ, бос!
Муғул навкарлари қилич ялангочлаб оломон
билан уришади. Ҳар икки ёқдан ўлган ва
ярадор бўлганлар бор.

Бўри нўён: (навкарларга)

Боғланг чолнинг оёқ-қўлини,
Соғинибди ўз мазорини.

Оташ ота: (Марғубага)

Куйма, қизим билан биргаман.

Тўсинбой Торобийни ишора қилиб Бўри нўёнга ши-
вирлайди.

Бўри нўён: (Торобийга)

Халойиқни қутуртирган – сен.
Сўзлашамиз бошқача... кейин.

Торобий: (мардона вазиятда)

Шундай кунни мен кутаман чин.

Бўри нўён ҳунармандлар ва қизларни олиб
жўнайди. Халқ фарзандлари билан қучоқлашиб,
ийглашиб қолади.

Торобий:

Халойиқ, ҳушингни йиғ, яхши ўйла...
Ичингдаги дардларингни очиқ сўйла.
Яраларнинг шифосига малҳам борми,
Ёки мангу азоб-қайғу бизга ёрми?
Машойихлар сўзи борки, ҳақ ўлмайди,
Зулм тиғидан эрк илдизи ҳеч сўлмайди.
Эл бошида қағиллайди бир туп қузғун.
Оч бўрилар халқ бағрини тилар бутун.
Мана ҳозир дилларимиз парчаларин
Узиб кетди, не ҳол бўлур эрта-индин!
Юрагимда ярқираган имоним бор,
Элим учун курашаман то жоним бор.

Маҳамадшариф:

Эл боласи юртни ёвга олдирмайди,
Суюгини саҳроларда қолдирмайди.
Эл ўғлисан, элнинг ботир сардори бўл,
Ғарибларнинг бошин силар донгдори бўл.

Ёдгор:

Овозингни баралла қўй, элга танит,
Қўлтиқлайди юртда сени ҳар бир йигит.
Зулмга қарши қиличларни чархлаш чоғи.

Д у к ч и: (Халкқа)

Жон берурмиз йўл бошласа дўст Торобий.

Халқ қичқиради: «Қора калтак бўламиз!»,
«Мўғулларни қувамиз ё ўламиз!»

Т о р о б и й:

Эркак мисан ё аёл,
Баринг қўлга қурол ол!
Ҳар ишда яктан-якдил,
Ёвга қарши бўлинг дадил.
Золимларга омон йўқ,
Биз учун бегу хон йўқ!
Халқни тездан қўзғатайлик,
Мўғулларни қақшатайлик.
Шиоримиз эрк, ҳақиқат.

Х а л қ:

Золимларга омон йўқ!

Халқ ҳаракат қиларкан, мўғулларнинг қишлоққа
ўт қўйиб кетгани билинади. Узоқда тутун ва олов.
Халқ ўзини оловга уради.

II

Бухорода маҳаллий ҳоким саройи. Ҳоким, қози-
калон, шайхулислом, мўғул амалдорлари, ҳарбийла-
ри ва маҳаллий зодагонлар. Шароб базми.

Ҳ о к и м:

Ичинг, дўстлар, Чиғатой хонимиз-чун.
Унга узоқ умр берсин ўғоним.
Ҳай, ботирлар, сипқаринглар
шонимиз-чун.
Қиличимиз қинга кирмай кессин доим!

Б о ш қ а л а р:

Сипқарамиз хонимиз-чун, шонимиз-чун!

Ш а й х у л и с л о м:

Қабул қилинг, улуғ ҳоким, узрим бор.

Ҳ о к и м:

Шариатдан юқоридир бизнинг ёсоқ:
Бари мумкин: чағир ичинг, ўйнанг қимор!

Қ о з и к а л о н:

Таксир, ҳоким раъйи фарздир,
ичинг шу он,
Элдан пинҳон кўп ичасиз – менга аён.

Ичадилар.

Ҳо к и м:

Мен бу юрtda зерикдим жуда,
Бу безаклар бари беҳуда.

Қоз и к а л о н:

Табиий ҳол, сизлар баҳодир.
Сизларга от-қилич ярашур.

Ҳо к и м: *(чағир ичиб)*

Тулпор отни уриб сурсак майдонга,
Чанг ва тўзон кўтарилса осмонга.
Қилич, қалқон, садоқларни ишлатсак,
Сузиб юрсак эрта-ю кеч ол қонда,
Шаҳар боссак ағдарилса қўрғонлар
Парчаланиб ер тишласа кўп жонлар.
Кўкни ёқса ёнғинларнинг олови,
Тугамаса сурон билан толонлар.
Чўкиб қолдик, нима турмуш? Ботирлар
Безакларга чулғанишиб ётирлар.
Арслонларнинг тиши ўтмас бўлибди,
Қуйинг-қуйинг, дардни боссин чағирлар!

(Ичади.) Маъмур киради

М а ъ м у р:

Жаноб ҳоким, арзим бор, сўзлай.

Ҳо к и м:

Биткичими? Айт, эшитай.
Сўйла улус аҳволдан.

М а ъ м у р:

Эл бузмоқда Ёсони,
Бизга қарар ёв каби
Солиқларни тўлар базўр,
Бизга тилар тангридан гўр.

Ҳо к и м:

Бу ерда улус нонкўр.
Аяма ҳеч, ўйнат қамчи
Ва бўйнига ил арғамчи.
Бу етмаса қилич суғур.
Ёшу қари бошин учур!

М а ъ м у р:

Бажону дил, улуғ ҳоким!

Ҳо к и м: *(қози ва шайхулисломга)*

Сизлар юртнинг оталари,
Тартиб қани, тузук қани?

Қ о з и к а л о н:

Сизда, ҳоким, бор ихтиёр.
Қандай ёрлиқ чиқса сиздан,
Шаксиз, сўзсиз мен тарафдор.

Ш а й х у л и с л о м:

Сиёсат-чун лозим таёқ.
Қон тўкмангиз лекин ноҳақ.

Ҳ о к и м:

Қўзингизни очинг катта.
Сиёсатда бўлманг латта!
Чингиз бобом арвоҳи-чун!

(Ичади)

*Бўри нўён ва Тўсинбой бир тўп навкарлар
билан кирадилар.*

Б ў р и н ў ё н:

Ёрлиқ бажо, улуғ ҳоким.
Чиғатойхон учун лозим —
Барча совға бўлди тайёр.

Ҳ о к и м:

Қани сўйла, нималар бор?
Арзийдими хонга совға?

Б ў р и н ў ё н:

Юз туялик катта карвон.
Ҳаммаси ҳам зўр ясовда,
Олтин-кумуш туман-туман.
Яна юзлаб ҳар хил гилам.
Шоҳи, адрас ва мўйналар,
Етти сулув қизки – ўйнар.
Манзур бўлур бариси ҳам.
Яна ҳар хил моҳир хунароманд,
Ишларидир холарга монанд...

Ҳ о к и м:

Хўб, қизларни келтир, кўрай.

Т ў с и н б о й:

Тақсир, қизлар гулдай, хурдай.

Ҳ о к и м: (нўёнга)

Бу киши ким?

Б ў р и н ў ё н:

Машҳур Тўсинбой
Бизга хизмат қилди талай.

Тўсинбой:

Хонга – сизга содиқ бир қул.

Қози калон:

Тўсинбой кўп элга таниқ,
Танти бойдир, очик кўнгил.

*Қизларни олиб кирадилар. Ҳоким бир-бир
кўздан кечиради.*

Ҳоким:

Дуруст, аммо ранглари ўчиқ.

Бўри нўён:

Ҳозир бари дард билан сўлиқ.

Қози калон:

Дард йўқолгач, хусни ярқирар:
Булут ювган юлдуз барқ урар.

Ҳоким: (қизларга)

Кулиб, ўйнаб, хурсандлик қилинг.
Бахтингизни тўлин ой билинг.

Қизлар:

Жонлар куядир, дил уйи вайрона бўлибдир,
Ғам бирла йиғи бизлар учун чора бўлибдир.
Элдан узилиб биз кетамиз ўзга диёрга,
Инсофу адолат бари афсона бўлибдир.
Бизларда гуноҳ заррача йўқ, оҳ бу на ҳолат?
Қай ерда ва қай юртда бўлур мунча қабоҳат?
Ҳеч ерда кўринмас бу каби зулму асорат,
Юрт қизларига ўз эли ғамхона бўлибдир.
Бизлар нега бу дунёда кўз очдиқ, ўғоним,
Қисматларимиз қаттиқ экан мунча, илоҳим!
Ҳар кун солади бошга туман жабрни золим,
Қулларга ҳаёт нашъаси бегона бўлибдир.

Ҳоким:

Бу не йиғи?

Қози калон:

Қизлар қилиғи: Хоҳ шодлик,
хоҳ мотам, албатта кўз ёш!

Шайхулислом:

Сизга керак сабр ва бардош.
Билинг, сабр таги раҳмондир.

Бўри нўён қизларни олиб чиқишга буюради.

Ҳоким: *(навкарлар орасидаги ярадорларга кўзи тушиб)*

Хўш, сенларни қандай ит қопди?

Бўри нўён:

Э, эсимдан чиқаёзиди.
Биз қишлоқдан йиғаркан совға,
Дуч келишдик оломон-ёвға.
Бир зумгина бўлди қирғин-жанг.
Оломоннинг ҳоли бўлди танг.

Ҳоким:

Аввал буни арз этиб, кейин
Айтиш керак эди ўзгасин.

Бўри нўён:

Ташвишланманг, кучлари ночор...

Ҳоким:

Ҳар бир ишнинг бир томири бор.
Илон бошин тез янчиш керак.
Қўшинларга тез беринг дарак.

*Ҳарбийлар сафарга тайёрланиш учун
чиқиб кетадилар.*

Ҳоким: *(қози ва шайхулисломга)*

Сиз латгадай юмшоқ одамсиз.
Сиёсатда ўлгудай хомсиз.
Ағдармайсиз халқни биз томон,
Чингиз ери нуқул тўполон.

Қози калон:

Сўзлайвериб қирилди томоқ.
Сўздан кўра иш берар таёқ.

Шайхулислом:

Ўзни ўтга урар халойиқ.
Тангри берур жазосин лойиқ.

Ҳоким:

Қилич билан олдиқ ўлкани,
Қилич билан сақлаймиз ани.

Бўри нўён:

Тўсинбойнинг кичик арзи бор.
У бўлибди бир қизга хуштор.

Ҳоким:

Қайси қизга?

Бўри нўён:

Энг сулувига.

Тўсинбой:

Жамиладир, ул – кумуш сийна.

Ҳоким:

А! Қандай гап? Хонга совға-ку.

Бўринён:

Ўрнин олар бошқа бир сулув.
Бой кўрсатар хизматни қат-қат.
Сизга пешкаш қилди тулпор от.
Елдай учар қамчи тегизмай,
От учун мен унга қул бўлай.

Тўсинбой:

Ёвингизга мен ёв бўламан.
Хонга ўнлаб қиз юбораман.

Ҳоким иккиланади.

Қози калон:

Тўсинбойнинг сўзи ўлмасин,
Майли, меҳмон хафа бўлмасин.

Ҳоким:

Яхши одам кўринади бу,
Лекин олсин бошқа бир сулув.

Тўсинбой: (ўз-ўзига)

Ундақасин қайдин топасиз!
Йўқ, албатта уни оламиз.

Чопар киради.

Чопар:

Далада бор ғалаён.
Қандайдир беимон
Улусни қўзғатибди.

Ҳоким:

Қандай боши бузуқлар
Бизга тиг кўтарибди?

Чопар:

Мўғулларга зўр ёвмиш.
Мисоли сув, оловмиш.

Шайхулислом:

Жаноб ҳоким, бу қандай офат?

Ҳоким:

Ким деган у, онкўр, касофат?

Ч о п а р:

Бир ғалвирчи Махмуд Торобий!

Қ о з и к а л о н:

Бўлолмайди чумчуқ лочин,
Ғалвирчига ўлим тайин.

Ҳ о к и м: (қози ва шайхулисломга)

Чиқиб халққа насиҳат қилинг,
Фитначини динсиз деб айтинг.

Қ о з и к а л о н:

Мадҳингизга ҳозирман ҳар дам.
Ваъз этмақдир элга вазифам.

(Шайхулислом билан бирга чиқиб кетади.)

Б ў р и н ў ё н:

Тайёр бўлди сафар жабдуғи.

Ҳ о к и м:

Ғалвирчиниing қолмас тухуми!

Ҳаммалари чиқиб кетадилар. Тангриқул киради.

Т а н г р и қ у л:

Арзимаган унинг хатоси
Учун босди ўлим тақимга.
Мен-ку унинг ўғлиман, бир кун
Ўлдиради ҳоким мени ҳам.
Яхшиларга бунда йўқ ўрин.
Кундан-кунга кўксим қоплар ғам.

Пауза

Яна халқниing қайнади шўри,
Минг бир бало бошига ёғар.
Кўп маъсумнинг очилди гўри,
Қишлоқларни ҳоким ёндирар.

*Тўсинбой Жамилани судраб киради. Тангриқул
аста кетади.*

Т ў с и н б о й:

Хурсанд бўлингиз, бойвуччам,
Кўз ёшин артинг, битди ғам.
Хусн офтобингиз кулур,
Бахтингиз очилди бу дам.
Ҳарна десангиз бизда бор.
Хоналаримиз тиллакор.
Хизматга қуллар интизор.
Хурсанд бўлингиз, бойвуччам.

Ж а м и л а: *(жеркиб ташлаб)*

Ҳеч ким мендек жаҳонда зор-нолон бўлмасин,
Суйганидин айрилиб, овора ҳайрон бўлмасин.
Лочиним учди қўлимдан, қайдан сўрайман уни?
Мен ғарибдек ҳеч ким йўлларда сарсон бўлмасин.
Кел, ажал, олгил мени, ваҳшат диёрин тарк этай,
Соф муҳаббатни қучиб, соф руҳ ила илдам кетай,
Қарганинг ошиёнида мен орзу-армонни нетай?
Ҳеч асира мен каби оташда бийрон бўлмасин!

Т ў с и н б о й:

Яхшиликни билмайсан, нодон,
Юр, бу ердан кетайлик шу он,
Ҳоким келса, айнаши мумкин.

Ж а м и л а:

Ҳокиминг-ла қуриб кет бутун.
Ўлимимга розиман, шайтон!

Оташ ота киради.

О т а ш о т а:

Инсоф, тавфиқ билмаган ҳайвон!
Сен қизимни сургайсан қайга?

Т ў с и н б о й: *(ўз-ўзига)*

Қизинг тегди мендек бир бойга,
Соқол узун, ақлинг йўқ қитдай.

О т а ш о т а:

Сен сўқимни дўппослай итдай!

Т ў с и н б о й: *(ўз-ўзига)*

Бошлаб келиб бир-икки навкар,
Қизни олиб қочаман бадар.

(чиқиб кетади)

О т а ш о т а:

Сен, оппоғим, йиғлама, куйма.
Жоним сенда, ёлғизлик туйма.

Ж а м и л а:

Мен билсам эди қайғу бўлур менга насиба,
Ийд кунлари ҳам қўймас эдим қўлга ҳинони.
Мен билсам эди ўтда қуяр мангу бу сийна,
Ёшлик чоғи тарк айлар эдим ерни, самони.
Билсайдим агар севгига захр солгай илонлар,
Жаннат эса ҳам бормас эдим севги диёри.
Қисмат бўрони орзу гулин узди, совурди,

Кимларга етар хаста, ғариб оху фиғони?
Қайларда кезар кўз ёш-ла дардли баҳодир,
Эй кўҳна фалак, ҳеч аяма энди балони!

Тангриқул кириб, қизга термулади.

Т а н г р и қ у л:

Қиз бечора бой учун чўри!

О т а ш о т а:

Мулқдорлардир одамнинг зўри.

Ж а м и л а:

Одам эмас, оғзи қон бўри.

Т а н г р и қ у л:

Қочинг бундан, фурсат ғанимат.

О т а ш о т а:

Қандай қилиб? Кимда бор шафқат?

Ж а м и л а:

Мумкин бўлса қишлоғимизга
Учар эдик, қанот йўқ бизда.

Т а н г р и қ у л:

Мен сизларга топаман қанот.
Толмас қанот, яъни яхши от.

Ж а м и л а:

Инсонмисиз, ёки фаришта?

О т а ш о т а:

Тангри қўмак берур ҳар ишда.

Т а н г р и қ у л: (чолга)

От-эшиқда. Юриши-шамол.
Қизингни ҳам мингаштириб ол.
От бошини қишлоққа бурма,
Ўз уйингга энди юз урма.
Яна тутиб булар қийнайди,
Ачинишни булар билмайди.
Узоқларга жўнанг, кенг жаҳон,
Тоғни, ғорни қилинглар макон.

О т а ш о т а:

Маъқул гап бу. Тинч ер топилур.

Ж а м и л а:

Ёдгор? Ғамда қолурму арслон?

О т а ш о т а:

Бир кун келиб бахтинг очилур.

Т а н г р и қ у л:

Севги дилда муқаддас олов.

Эҳтиёт бўл, сўндирмасин ёв!

*Оташ ота Тангриқулни қучоқлайди. Ҳаммалари
чиқадилар. Тўсинбой навкарлар билан киради.*

Т ў с и н б о й: (у ёқ-бу ёқни қидиради)

Ҳай, қайдасан, попук қиз, тез чиқ!

Жўнамасак бўлмайди, вақт зиқ.

Н а в к а р:

Туш кўрдингиз шекилли-я, бой?

Т ў с и н б о й:

Тушмиш! Кўрсанг, мисли тўлин ой!

Т а н г р и қ у л:

Югурганга қиз тегмас, малъун!

Буюргани қучади бир кун.

*Тўсинбой муштумини кўтаради. Тангриқул
совуққонлик билан ханжарини суғуради.*

III

*Кеч пайти. Дала. Бир чеккада кичкина чодир.
Тепа устида Ёдгор кузатувчилик қилиб туради. Ки-
лич такқан, шамшир, найза, калтак, болта кўтар-
ган қурама халқ.*

Ё д г о р:

Ёр асир бўлди, нетайким, лим тўла қондир
кўнгил,

Офтобидан жудо-ю зор-нолондир кўнгил.
Жону тан бўлсин фидо бир тола сочинг-чун, гўзал,
Сенга кўз тиккан бўлак тиғ паррондир, гўзал.

Зулм тиғин синдиришга барча шайландик бу дам,
Зулм кўрғонин бузишга барчамиз ичдик қасам.
Битгусидир кўксимизни қоплаган доғи ситам,
Қайда бўлсанг йиғлама, йўлингда мардондир
кўнгил.

М а ҳ а м а д ш а р и ф:

Ана халойиқ-у, мана халойиқ.

Сен ҳам шундамисан, элат, Мирхолиқ?

(Бир киши билан кўришади.)

Эсу хушдан тўсатдан айрилдим.
Не сўрарсен, қанотдан айрилдим.
Келмагай эрдим кошки дунёга,
Нуридийдам – ҳаётдан айрилдим.
Ул асира, уйим макон этмас,
Ҳеч ғам дилни мунча қон этмас.
Сўзласанг тил ани баён этмас,
Гулалдан – ҳаётдан айрилдим.

Мирхалиқ:

Сабр-бардош қилинг, юрт қутулур,
Душманнинг кўзларин бу қўллар ўюр!

Дукчи:

Ана, тагин келмакда эл гурра-гурра.

Чилангар:

Диллардан кўтарди Торобий андух.

Маҳамадшариф:

Эл мисоли олов, ўйнашмоқ маҳол.
Эл агар пуфласа, эсар зўр шамол.

Бирдеҳқон:

Агар ерни тепса зилзила бўлур.

Маҳамадшариф:

Мўғул суягидан ер бағри тўлур.

*Бир тўда халқ кириб келади. Улар орасидан
Холтош чиқади.*

Холтош:

Шунда экан қадрдонлар,
Ғам тошида чақилганлар,
Эски қалпоқ, жулдуз чопон,
Оши ёвғон – хор оломон.
Мен қул эдим, сизга келдим.
Арғумоқда чўлда елдим.
Хирилловди мўғул тўра,
Уни ютди эски ўра.
Қани бизнинг Торобиймиз?

Дукчи:

Чиқиб қолар сардоримиз,
Сўқаверинг хангамани.

Холтош:

Ҳай, чиқ буён юрт гўзали!
Бир ёрим бор, чўри Холпош,

(Бир аёлни судраб ўртага олиб чиқади.)

Каминанинг исми Холтош.
Ёшинг бир кам етмиш эрур, ўзим қурбон.
Эрк кунида севгинг билан бўл меҳрибон.

Х о л п о ш:

Ўн гулимдан биттаси ҳам очилмаган.
Хусн гулидан бир барги ҳам сочилмаган.

Х о л т о ш:

Юзинг бужур Торобийниинг ғалвиридай,
Кўзинг эса худди сийқа бир миридай.

Х о л п о ш:

Боши кал деб қарамасдим қиё боқиб,
«Войдод!» дердинг сен чакканга гуллар тақиб.

Х о л т о ш:

Ёғоч оёқ минган каби бўйинг бордир.
Бурнинг қўва, оғзинг эса мисли ғордир.

Х о л п о ш:

Сарви қомат, писта даҳан, дердинг мани.
Мен на қилай сендек калу паканани?

Х о л т о ш:

Сирни очма, иккимиз оқ ва қизил гул,
Кел, уйин туш эрклик куни, тўйимиз шул.

*Икковлари турли халқ ўйинларини бажарадилар.
Халқ куйлаб, чапак чалади.*

Ё д г о р:

Кўринади бир қора.

Д у к ч и:

Ернинг киндиги шу ер.
Ҳаммаларинг келавер!

Ё д г о р: *(диққат билан тикилиб)*

Йўқ, бошқача...

*(югуради). Халқнинг бир қисми ўша томонга
қарайди.*

М а ҳ а м а д ш а р и ф:

Ҳамма қашшок,
Терувчи мошок,
Бу ерга юз уради,
Бизларга қўшилади.

Х о л т о ш:

Торобийга ошиқ беҳисоб,
Ботмай турибди офтоб.

Торобийнинг сафарини
Олқишлаб ботар кейин.

Ч и л а н г а р:

Бунни уқиб ол қўлдош,
Торобийга тангри йўлдош!

*Ёдгор билан бир тўда халқ киради. Олдинда Барат.
У боғланган икки савдогарнинг орқасида туради.*

Ё д г о р: (халққа)

Эшаклардан олинг юкни!

Т о р о б и й: (чодирдан чиқиб)

Хўш, яхшилар, қаердансиз?

Б а р а т:

Номингизни эшитган ҳамон,
Юрагимиз қайнаб ногаҳон
Йўлга тушдик, тинмасдан юрдик,
Шукур, мана сизни ҳам кўрдик.

Т о р о б и й:

Раҳмат, раҳмат, кўп қуллуқ сизга.
Юк кимники?

Б и р и н ч и с а в д о г а р:

Қарашли бизга.

Х о л т о ш:

Ҳар эшакка бир фил юки
Ортибсизлар, харга жабр!

Б а р а т:

Йўқ, бу юклар бизнинг совғамиз!

Б о ш қ а б и р к и ш и:

Олдирмаймиз бунни ёвга биз!

Т о р о б и й:

Очиб боқинг юкларни илдам!

Халқ юкларни очади. Қиличлар чиқади.

Х о л т о ш:

Кул тагидан чиқди олов!

Ё д г о р:

Қани энди учрасин ёв!

Т о р о б и й:

Чўлда қолган ташналар-чун
Сув қандай эса, бизга ҳам яроғ
Шунча зарур.

Маҳаммадшариф:

Белимиз шу чоғ
Маҳкам бўлди.

Иккинчи савдогар: *(Торобийга)*

Бизнинг мол, охун!

Биринчи савдогар:

Жабр қилманг бизга ноўрин.

Барат:

Бу тифларни биз ясаганмиз
Қулдан бадтар биз яшаганмиз.
Савдогарлар тифни яширин
Элтмакчилар душманга секин.
Буни сездик, ҳаммамиз иноқ
Бўлиб дедик: «Биз эмас аҳмоқ!»
Мўғулларга биз тиф ясайлик,
У тиф билан қон буланайлик!
Қайси аблаҳ жаллодлар учун
Ўзи дор қиб чўзади бўйин!
Биз буларнинг йўлин пойладик.
Оёқ-қўлин роса бойладик.
Мана сизга келтирдик, тақсир.

Торобий: *(Савдогарларга)*

Менга аён бўлди барча сир.
Жўнангиз, жўралар, юклар бизники!

Биринчи савдогар:

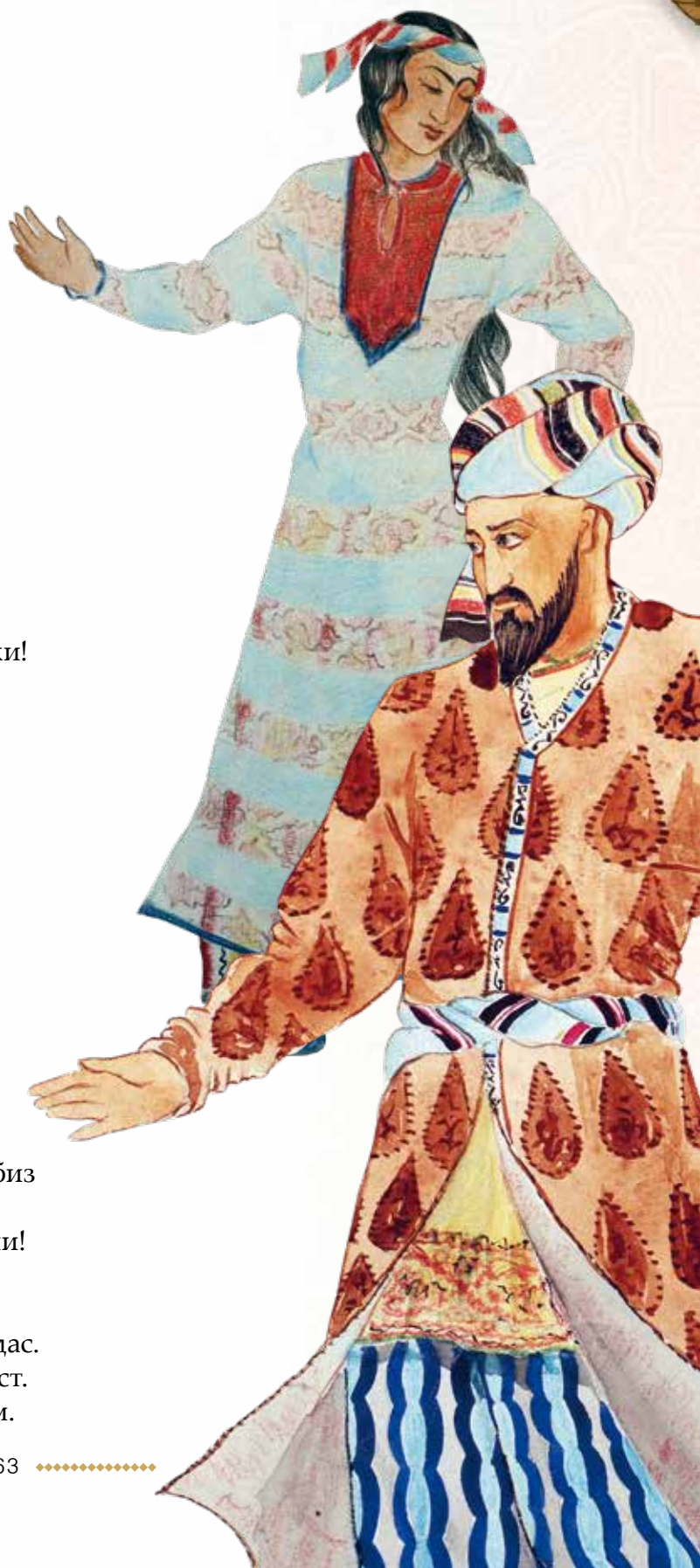
Хўш, нега сизники?

Иккинчи савдогар:

Адолат, инсоф? Кимсиз?
Шу халқ билан урасизми лоф?
Биз савдогар, берманг зиён.
Юк бировнинг омонати.
Биз қўрқамиз зулмдан, қондан.
Тикилмаймиз пашшага ҳам.
Юкни беринг, бизлар тинч одам.

Торобий:

Мўғулга тиф бериб, унинг тишини
Қайрамоқ яхшими? Бу тиф билан биз
Адолат-инсофни барпо этамиз,
Мўғулдан олурмиз юртнинг ишини!
Асло олмас эдим бўлса сийму зар,
У нарсага ўчдир ҳар бир баччағар.
Мазлумнинг қўлида қилич муқаддас.
Қилич тутган мазлум гўё яшин даст.
Зулматни кесади тиф билан мазлум.

Эл тиғида қуёш қилур табассум.
Халойиқ, қилични тақиб ол дарров!

Одамлар қиличларга ёпишадилар.

Х о л т о ш:

Мўғулларнинг бахти ҳозирдан тумов!

Х о л п о ш:

Яхшилаб урушгин, йўқса, айнайман.

Х о л т о ш:

Душманлар бўғзида буни қайрайман.

М а ҳ а м а д ш а р и ф:

Менга ҳам берларинг, жангда қайнайман.

Х а л қ:

Солғумиз ёвга энди биз ғавго,
Ҳаққимиз, қонимиз қилиб даъво!
Бошла, Торобий, жангга бизни жадал,
Кўтарилсин бу элдан жабру жафо!
Талади мол-мулк мўғул хони.
Кул ва ёнғин ичинда эл жони.
Йўқ чидам, энди бизда йўқ бардош.
Келди мазлумга кин-ғазаб чоғи.

Шамсиддин Маҳбубий киради.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й:

Салом, улус!

(Торобийга.)

Салом, биродар!
Йўлингизга кўзлар мунтазир.

Т о р о б и й: *(кўришиб)*

Фикрим сизда эди, азизим, ҳозир.
Сиздан эшитгаймиз шояд хушхабар.
Бу ерда халойиқ жангга шайланган.
Лекин не тадбирлар кўрмакда душман?

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й:

Биродар, ғафлатда ётар Бухоро,
Беклар, ҳокимларда май, айш-сафо.
Ҳар қадамда учрар маст-аласт мўғул.
Аммо зулм ишида ҳушёрлар буткул.
Ҳар кун чиқаришар анвоъи бож-хирож.
Ҳар кеча неча уй талон ва торож.

Т о р о б и й: *(Ўйлаб)*

Бизнинг амалдорлар авзойи қалай?

Шамсиддин Махбубий:

Улар мўғуллар-ла нақ туғишгандай.

(Янги қиличларга назар солиб.)

Ёху! Бу мукаммал лашкар-ку!

Торобий:

Лашкар!

Йўқни йўндирамиз, мухтарам олим.

Дукчи:

Эл билан ўйнашар энг аҳмоқ золим.

Шамсиддин Махбубий:

Дилларни ёритур илмнинг нури:

Қилич билан ўсар элнинг ғурури.

Торобий:

Азиз биродарим, чиқдик сафарга.

(халққа)

Юринглар зулматдан олтин саҳарга!

Халқ ҳаяжонга келади.

Биз халқмиз, бу ернинг дурдонасимиз.

Ҳақнинг, ҳақиқатнинг мардонасимиз.

Биздадир ҳаётнинг сири, ҳикмати.

Биздадир қул бўлган юртнинг қисмати.

Бошимизни қулдек эгмайлик асло,

Ўлсак-да, мардларча ўлайлик аммо.

Таланган, ўртанган мамлакат учун,

Чекилган хўрлик ва уқубат учун,

Мўғулдан ҳаққоний сўрайлик ҳисоб.

Қонли, кир зулматни бўғсин офтоб.

Халқ, ўзингга ишон, кучингга ишон.

Халқ ернинг гулидир, халқ чин қаҳрамон!

Қоровул:

Ҳой, тўхтанглар, Торобий қани?

Торобий:

Ҳовлиқишнинг недир сабаби?

Қоровул:

Бўри нўён келмоқда ҳозир.

Орқасида юзлаб навқари.

Найзабардор отлик, пиёда...

Торобий: *(узоққа қараб)*

Қалин тўзон бурқса самога

Ёқаландик бизлар ногаҳон.

Дадил бўлинг, чекинманг бир он.

Ш а м с и д д и н М а х б у б и й:

Қайдан пайдо бўлди қонхўрлар,
Ёмон вақтда урушга зўрлар.
Мумкин бўлса биз учрашмасак,
Чап берсак-да, пана ер топсак...

Т о р о б и й:

Бизда эмас энди ихтиёр.
Душман товуши қулоқда янграр.

Ё д г о р:

Ижозат бер, Торобий, бизга!

Т о р о б и й:

Аҳил бўлинг бир-бирингизга.
Душман учун ҳар қайсинг арслон!

Ёдгор бир гуруҳ халқни бошлаб кетади.

Жангда енгар жасур, қайноқ эр,
Йигит бўлсанг жангда кўкрак кер!

(Ҳаяжон билан узоққа қарайди.)

Қизиб кетди... Балли, шундай ур!
Бизникилар бўш келмас ёвқур.

Ш а м с и д д и н М а х б у б и й:

Ёв йигити иш кўрган моҳир.

Т о р о б и й:

Бу жанг бизга бир тажрибадир.
Жанг... Оломон йўқолди кўздан.

*(Тўлқинланади. Ҳаракатларида жанг оқибатидан
ташвишлангани, дардлангани сезилади. Қилични
ялангочлаб бир урмоқчи бўлади.)*

Бир зарба яхшидир мингларча сўздан!

Ш а м с и д д и н М а х б у б и й:

Ҳар бир ишда ақл ва мантиқ
Раҳбарингиз бўлсин, эй рафиқ.
Юбормайман сизни майдонга.

Т о р о б и й:

Ғазаб ханжар қадайди жонга.

М а х а м а д ш а р и ф:

Барчамизнинг таянчимизсан.
Минг қўшчига бир бошчи, деган
Эл сўзини унутма асло!

Т о р о б и й: *(ўйлаб)*

Кўксимда дардлар чайқалур,
Қалбимга девлар чанг солур.

Эл ҳаққа интилан кун
Золим қаро машғал ёкур.
Танлар ёнар, чўғдир суяк,
Лекин йўқолмайди тилак.
Бошинга тушсин минг бало,
Дилда умид ҳар вақт чечак...

(Шамсиддин Маҳбубийга.)

Жангда чиниқамиз ёш, қари – ботир.
Озодликнинг йўли тиканли, оғир.

Шамсиддин Маҳбубий:

Куч тўплаб чиқамиз тундан қуёшга.

Торобий:

Узамиз юз бошни ёвдан, бир бошга!

Чопар киради.

Чопар:

Душман кўпдир, бари найзодор.
Яна одам тилади Ёдгор.

Торобий:

Бизникилар?

Чопар:

Ҳар бири шердай.
Тик бормоқда сира бўш келмай.

Барат: *(Торобийга)*

Боринг, лекин бўлинг қаҳрамон!

(Бир тўда кишилар ўша ёққа югуради.)

Шамсиддин Маҳбубий:

Иншоолло, биздадир зафар.
Элнинг жангга ҳаваси қайнар.

Торобий:

Чунки элга эзгу бу уруш.
У истайди ёруғ, ҳур турмуш.

(Баландликдан жангни кузатиб туради.)

Биродарим, дилда кўп армон.
Бухорони қутқарган замон
Халққа фойда ишлар қилурмиз,
Халқ фойдасин қонун билурмиз.
Мўғулларнинг ва боёнларнинг
Аямасдан пўстин шилурмиз.

Шамсиддин Маҳбубий:

Тарихларда қолур шонингиз,
Халқ ҳурмат-ла ёдлар номингиз.

Т о р о б и й:

Эҳ-е! Душман ўнгдан урмоқчи.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й:

Бўри нўён бизни сурмоқчи.

Олдиндаги оқ отлиқ удир.

Т о р о б и й:

У ботирга зарб бермоқ зарур.

Дўстим, бундан силжиманг фақат.

Мен борайин, менда йўқ тоқат.

Одамлар билан жўнайди.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й:

Бу жанглардан қуёш туғилур.

Нур ярқираб, зулмат бўғилур.

Мен ҳам борай дўстим ёнига,

Тиғим ботсин душман жонига!

Ёнидан кичкина ханжарини чиқариб югуради.

*Холтош билан бир киши ярадор Ёдгорни қўл-
тиқлаб киради.*

Х о л т о ш:

Ёдгор, отанг бўлганми хўроз?

Роса уруш қилдинг-да шоввоз!

Ё д г о р:

Сен қайдасан, эй гўзал Жамилам!

Кўзлар сенга интизор дамо-дам.

Мен қайси сабога арзим айтай?

Бир кўрсам-у, майли сўнгра ўлсам.

Жанг чоғи ёнимда кўрсам эрди,

Бармоқ-ла сочингни ўрсам эрди.

Қайсисини ўрай деб сўрсам эрди.

Сен қайдасан, эй гўзал Жамилам?

(Атрофга боқиб, сергакланади.)

Айтинг, қани, қани Торобий?

М а ҳ а м а д ш а р и ф: *(ярадор)*

У қиздирди жанг майдонини.

Ё д г о р: *(жўнайди)*

У майдонда! Мен бунда нетай?

Тезда бориб, мен ёрдам этай.

М а ҳ а м а д ш а р и ф:

Торобийга бу яхши ҳамкор.

Торобийнинг бунда қалби бор.

Одамлар асирларни ва ўлжаларни олиб келадилар.
Асирлар орасида мўғул беклари ва ҳоким ҳам бор.
Энг кейин Торобий ва Шамсиддин Маҳбубий, Ёдгор
кирадилар.

Торобий: (асирларга)

Ўн минглаб қўшин сурган,
Кучли хонларни урган,
Ҳай беклар, баҳодирлар,
Қонларда сузган эрлар,
Қаранг, халқнинг иши бу!
Аҳволингиз жуда ҳам чатоқ
Халқ кечирмас сизларни ҳеч чоқ.

Шамсиддин Маҳбубий:

Золимларга бу бўлур сабоқ

(Хукмнома ўқийди.) «Тангри таолонинг инояти
бирлан музаффар эл ва улус номидан сўзимиз:
элимизнинг бошига анвоъи кулфатлар солиб,
зулм ва тааддий бобинда Заҳҳоки замон бўлмиш
малъун ҳоким ва анинг бек ва саркардалари ва
жамики гаддорларнинг бошлари, ҳақ ва адолат
дастурига биноан, танларидан жудо қилинсин.
Навкарларнинг гуноҳлари тафтиш этилиб, ҳар
қайсиларининг қилмишларига мувофиқ жазо ва
жаримага тортилсин. Қози калон зиндонга ташла-
ниб, Шайхулисломни мансаби олийсидин азл
этилсин. Қўлим қўйдим: Маҳмуд Торобий.»

Торобий: (халққа)

Сизлар раъйингизни қилингиз баён:
Маъқулни?

Халқ:

Маъқул, маъқул!
Золимларга йўқ омон.

Ҳоким:

Чин сўзми бу?

Торобий:

Чин сўз.

Ҳоким:

Бўлма пушаймон!

Торобий:

Сизларни ғарқ этди эллар кўз ёши.
Қўлимизда бўлса жаҳоннинг тоши
Барини сизларга ағдарар эдик!

Халкқа

Бизникидир энди Бухоро.
Хон, адолат қилурмиз барпо.
Барча йўқсил, қул, чўри — озод.

Х а л қ:

Кишанлар узилсин, зиндонлар барбод!

IV

*Чигатойнинг саройи. Мўгул саройлари тарзида
безалган: Тўрда тахт. Эшикларда ясовуллар. Овдан
қайтган Чигатой қўлига бургут қўндирган ҳолда ўз
яқинлари билан кириб, тахтга ўтиради. Бургутни
қушчига беради. Навкарлар, қизлар хоннинг қайти-
ши шарафига куйлайдилар.*

Х о р:

Мангу яша, улуғ хон,
Куёш бўлсин сенга ёр.
Қут ёғдирсин улуғ кўк,
Тахтингда бўл барқарор.
Қўриқлайсан ёсони,
Ота ўғли қаҳрамон.
Чингиз ерин тираги,
Элимизга сен посбон.
Қаҳрингдан титрар арслон.
Овлағил қулун, қулон.
Чексиз эллар хонисан,
Сенга қарамдир тўрт ён.
Мангу яша Чигатой,
Куёш бўлсин сенга ёр.
Қут ёғдирсин улуғ кўк.
Тахтингда бўл барқарор.

*Малика — Чигатойнинг хотини киради. Ҳамма
қуллуқ килади. У эрининг ўнг ёнига ўтиради.*

Ч и г а т о й: (Бош вазирга)

Аҳвол қалай, бир-бир сўзлагил,
Улус недир, қўшин не қилур?

Б о ш в а з и р:

Улуғ хоним, тангрига шукур,
Юрт ичида асло йўқ чигил.
Обод ва тинч салтанатингиз,
Елдай учар чопарлар ҳар кун.
Узоқ, яқин эллар — бир бутун.
Тиғингиз ва адлингиз эгиз.
Жангга шайдир қўшин ҳамиша.

Ҳеч хонда йўқ бундай ботирлар.
Уларда йўқ бошқа андиша –
Юришларга ҳар вақт ҳозирлар.
Хазинада олтин-кумуш мўл.
Минглаб тева ҳар кун ташир мол.
Совға берар шаҳар, қишлоқ, чўл,
Давлатингиз кўрмасин заво!

М а л и к а: *(Чигатойга)*

Тунда кўрдим жуда ёмон туш.
Яхшиликка буюрсин ўғлон.

Ч и ғ а т о й:

Менинг тушим ҳам анча ёмон.

Б о ш в а з и р:

Мен тушимда кўрдим кумуш қуш-
Бошингизга қўнди-яхши фол.

(Четга.)

Ёлғон сўз-ла кўнгилларин ол!

(Мулозимлардан бирига ишора қилади) Мулозим
бир қути келтиради. Бош вазир қимматбаҳо
тошлар, безаклар билан тўла қутини очиб хонга
тақдим этади.

Уйғурлардан совғадир сизга,

Малика тошларни ҳовучлаб, томоша қилиб, яна
қутига ташлайди.

Ч и ғ а т о й:

Ваъда этган отлар не бўлди?

Б о ш в а з и р:

Отлар билан далалар тўлди.

Ч и ғ а т о й: *(қутини узатиб)*

Олиб элтинг хазинамизга.

Энди чағир берсинлар бизга.

*Гуруҳ-гуруҳ қизлар чиқиб мўғулча, хитойча, эрон-
ча рақсларни ижро этадилар. Энг кейинги гуруҳ
қўшиқ айтиб рақсга тушади.*

Қ и з л а р:

Ғам билмаган чоғлар қани,
Қиш ўпмаган боғлар қани,
Ёшлиқда бизлар яйраган
Оҳу тўла тоғлар қани?
Қор тушди, қайрилди бодом,
Дил қонидан қўйган хинам.

Турналар учар биз томон,
Элларга, ёрларга салом!
Кўзларда ёшлар қайнашар,
Юз гулига жим-жим тошар,
Келма яқин қизларга, бек,
Ёрлар олисда қарғашар.
Ғам билмаган чоғлар қани,
Қиш ўпмаган боғлар қани,
Ёшликда бизлар яйраган
Оху тўла тоғлар қани?

Э ш и к о ғ а с и:

Неча улуғлар кирмак тилайди.

Ч и ғ а т о й:

Кирсинлар, майли.

*Бўри нўён бошлиқ бир қанча муғул аскарлар ва
Тўсинбой киради.*

Не арз билан келдинг биз томон?

Б ў р и н ў ё н:

Улуғ хоним, ишимиз мушкул.
Не тил билан сўйлар ожиз қул?

Ч и ғ а т о й:

Ҳа, сўйлайвер дардингни, нўён!

Б ў р и н ў ё н:

Бухорони босиб олди ёв.
Кўп муғулни қирди беомон,
Мол-мулкимиз қилди у талов,
Бошга тушган кунлар кўп ёмон.

Ч и ғ а т о й:

Қандай зўр хон, қандай баҳодир
Менга қарши тиг кўтарадир?

Б ў р и н ў ё н:

Хон ҳам эмас, ботир ҳам эмас.
Бир ғалвирчи, аҳмоқ, таги паст.

*Чигатой қўлидаги қадаҳни ерга уриб ўрнидан
туриб кетади. (бақариб)*

Бўри нўён эмас, қуёнсан, қуён!
Ғалвирчидан қочиб келдинг қошимга?
Доғ солдингми менинг улуғ тожимга?
Чингиз кирган шаҳар итларга макон!

(Бошқа қочқинларга дўқ қилади.)

Сенлар нега қочдинг, разил ботирлар,
Нега суякларинг қолмади унда?

Уятсиз махлуқлар, умзи яғирлар,
Ерим бердиларинг ожиз маймунга?

М а л и к а:

Тунда кўрган тушнинг чин маъноси бу,
Куйма, ҳар қандай ёв ер тишлар мангу.
Яхшиси, сен тездан қўшинлар юбор.

Ч и ғ а т о й:

Тўхта, мен буларни жазолай, аввал,

Т ў с и н б о й: *(четга)*

Вой ҳайдамиш мени бу ерга ажал!

Ч и ғ а т о й: *(ясовуларга)*

Олиб чиқиб барин узинг калласин!

*Ясовулар маҳкумларни бир-бир олиб чиқадилар:
Гал Тўсинбойга келади.*

Т ў с и н б о й: *(Чигатойнинг оёғига йиқилиб)*

Улуғ хоним, кечиринг мени.
Мен эмасман навкар, амалдор,
Сизга чексиз муҳаббатим бор.
Келишимнинг ёлғиз сабаби –
Сизга хабар бермакди илдам.
Ғалвирчидир катта душманам,
Юртда қолсам оларди жоним.
Менинг отам отангизга ҳам
Жуда катта хизматлар қилган.
Мен юртимнинг катта бойиман.
Барча молим хонимга совға.
Қўшин беринг, солайин ёвга!

Ч и ғ а т о й:

Кечдим сени, ўз элингга кет.

(Бош вазирга)

Қани менга ўз фикрингни айт.

Б о ш в а з и р:

Бу ишга мос — Қорачар нўён,
У синалган, эски қаҳрамон.

Ч и ғ а т о й:

Чақирингиз қошимга илдам.

Қорачар нўён киради.

Қ о р а ч а р н ў ё н:

Хизматларга ҳозирман ҳар дам.

Ч и ғ а т о й:

Тез қўшин туз, Бухорога юр.
Фитначилар гуруҳини ур.

Каллалардан минора яса.
Кейин бутун шаҳарни тала,
Унутилмас бир сабоқ бўлсин!

Қорачар нўён: *(Чиқиб кета туриб)*

Бажараман Тангри хоҳласа.

Бирпасда орқада кўп навкарлар тўпланади.

Қорачар нўён қайтиб киради.

Қорачар нўён: *(Чигатойга)*

Жўнаш мумкин, туғ кўтарилсин.

*Навкарлар мўғул одати бўйича тантанали равишда
туғ кўтариш маросимини бажарадилар.*

Навкарлар:

Жанг қиламиз, улуғ хон,
Бизларга инон.
Бошлиғимиздир Қорачар нўён.
Отларимиз шамолдир.
Ҳар навкар Қоратолдир,
Ерга қоришар ёвлар,
Кўкни тутар оловлар,
Сурон билан кирамиз,
Душманларни қирамиз.
Бошлаймиз катта талон.
Бошлиғимиздир Қорачар нўён.

V

*Дала. Куролли халқ мўғул ҳужумини кутмоқда
ва тайёрланмоқда. Қилич-қалқонли
Жамила югуриб киради.*

Жамила: *(Ёдгорга)*

Узоқда чанг кўзимга илғар.
Кел, сен қара, чапда тепадан.

Ёдгор: *(қараб)*

Саф тортмоққа киришди душман.

Жамила:

Чип маҳкамми, қараб чиқ бир-бир!

Ёдгор:

Маҳкам. Лекин, гап одамларда.

Оташ ота:

Таваккал-да, болам, таваккал.
Ўлим ширин шундай дамларда.

Жамила:

«Тил» тутишга кетганлар ҳали
Қайтмадимми?

Ёдгор:

Кутиб турибмиз.

Торобий:

Билиш керак нима душман режаси –
Шунга қараб ёвни урамиз.

Бир тўда одам Торобийни қуршайди.

Чилангар:

Фотиҳани берингиз, пирим!

Дукчи:

Рухсат этинг, битар сабр-бардош!

Холтош:

Отлиқ қилинг мени, тақсирим,
Отда учиб кўпроқ узай бош!

Торобий: (кулимсираб)

Пиёда юр, отлиқдай жанг қил!

(Бошқаларга)

Жанг ишига қараманг енгил,
Тадбирсизлик элтар балога.

Шамсиддин Маҳбубий:

Халқ келмоқда, йўқдир ниҳоя.
Кузатайлик ёв ҳаракатин,
Отилиши мумкин он-баон.

Торобий: (Ёдгорга)

Йигитларга бошлиқ бўл, лекин,
Зарбаларни кўтар совуққон.
Ёв сафлари бузилгач, дарҳол
Отиласиз арслонлар каби.

Ёдгор:

Бажараман, сардор, барини.

Торобий кетади.

Жамила:

Биз биргамиз – яхши библиб ол!

Ёдгор: (Жамилага самимий – ошиқона тикилиб)

Сиз бирла юрак бир неча арслон кучин олгай,
Гўёки денгиз мавжларини сийнага солгай.
Юртимни вабо сингари босган шу мўғуллар
Албатта букун зарбамиз остида савалгай.
Оҳ, Тангри сени мунча гўзал, тоза яратди,
Хуснингга сенинг мунча баҳодирликни у қотди.
Сен эзгу қуёш, сен абадий порла жаҳонда,
Рухинг менга бир он ичида аср яшатди.

Ж а м и л а:

Соянг каби мен бирга бўлай, севгили Ёдгор,
Илҳоминг ила юрт ёвини қақшатайин, ёр.
Қалқон бўлажак сийнам агар сенга ўқ учса,
Бу эзгу, улуғ жанг куни ишқ бизга мададкор.

Б и р г а:

Сен бирла юрак бир неча арслон кучин олган,
Гўёки денгиз мавжларини сийнага солган.
Юртимни вабо сингари босган шу мўғуллар
Албатта букун зарбамиз остида савалгай.

*Холтош халқдан икки ҳамроҳи билан
Тўсинбойни олиб келади.*

Х о л т о ш:

Чақиринг ишбошини.
Деган эди, тутиб кел «тил».
Мен келтирдим сўлоқмон фил.
Чақиринглар ишбошини!

О д а м л а р: (Тўсинбойга)

Ҳолинг қалай?
Мўғулларга малай бой!
Нима берди Чиғатой?

Х о л т о ш:

Бир тепанинг орқасида
Икки навкар билан сира
Қимир этмай ётибди у,
Булар экан ички тузоқ.
Мен тўсатдан тап босдим-у,
Ановлари қочди узоқ –
Бу қочарди.

(Қорнига ишорат қилиб)

Зўр бордони –
Бир улуснинг оши, нони –
Берди унга кўп халақит.
Қаршисида мен бир чигит.
Юраги йўқ экан буни,
Мушт кўтарсам титрар дир-дир.
Дуо ўқир пичир-пичир.

Одамлар кулишади.

Т о р о б и й: (Тўсинбойга яқинлашиб)

Аҳа, Тўсинбой қадрдон...
Бошлиқларинг қай нўён,
Қанча отлиқ, пиёда,
Босмоқчилар қай замон?

Т ў с и н б о й:

Маҳмуд, бас қил сўзингни,
Ўядилар кўзингни.
Элга бўлибсан кулги,
Ҳангамангни йиғ, тулки!

Ё д г о р:

Хумпарда зарда ҳам бор!

Ж а м и л а:

Қўрқоқ, номуссиз, беор!

Т о р о б и й:

Яхшиликча айт, маккор!

Т ў с и н б о й:

Минг оқ от ва минг кўк от,
Минг қора от! Айла дод!
Таслим бўлларинг бутун,
Не қилар бир тўп маймун?!

Т о р о б и й:

Тилингни тий, ифлос, шум,
Бойқушдан баттар машғум!
Булар эл, улус, одам.
Булар олтин, сенлар кум.
Бу тупроқлар бизники,
Бу ўтлоқлар бизники,
Бунда оталар қони,
Бунда боболар шони.
Бу ер – бахтимиз кони.
Биз бермасмиз ҳеч қачон
Сенга, мўғулга макон.

Т ў с и н б о й: *(паузадан кейин)*

Мени қўйвор!

Т о р о б и й:

Ҳаққим йўқ.

Т ў с и н б о й:

Пул бераман, қўй мени.

Т о р о б и й: *(заҳарханда билан)*

Гўё мен пул бандаси!
Ҳеч ниманг йўқ, сен гадо!

Т ў с и н б о й:

Нима?

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й:

Халқдан сўра,
Сен халққа, халқ сенга ёв.

Ч и л а н г а р: *(Таёқ билан бошига уради.)*

Менинг жазоим манов!

*Бошқалар ҳам дўппослаб-дўппослаб, бир томонга
улоқтирадилар. Бўрон кўтарилиб, ёмгир ёғади,
чақмоқлар чақнайди.*

Т о р о б и й:

Эҳтиёт шарт!

Ё д г о р:

Ҳазир бўл!

О т а ш о т а:

Ё пирай, бу не бўрон?
Яхшиликка буюрсин!

Т о р о б и й:

Шамол бизнинг томондан.
Яхши. Яна қутурсин.

(Катта тошга ўтиради, ўй суради.)

Менда йўқ ўзга севги: юрт-эл бор,
Этаман ўзга ёрни мен инкор.
Ҳар ҳақиқатдан менга бу эзгу.
Бу саодат кўнгилда – шукри ҳазор.
Қуважакман булутни осмондан-
Қуважакман аламини ҳар жондан.
Қолмасин ер юзида ғаддорлар
Торобий, Ҳақ йўлинда қонинг тўк!

*(Тепаликка чиқиб, узоққа қарайди.
Бўронга диққат билан қулоқ солади.)*

Итлар, хурур, ҳазир бўл.

(Қиличини ялангочлайди.)

Ё д г о р н и н г о в о з и:

От солдилар ўнг ва сўл,
Қалин ўқ, яхши қалқон.

Ж а м и л а н и н г о в о з и:

Итларга тор бу майдон!

Т о р о б и й:

Кўрсатинг, мардлар, букун
Ким қортол-у, ким қузгун!

*Бўрон пасаяди. Жанг сурони эса авжга минади. «Ур!
Қўйма!» «Ўқни қалин ёғдир!», «Отини ур, эгасини
йиқ!», «Сўл ёқ қочди, ўнг ёқ кўзгалмай қолди!»,
«Яна, яна!»*

Торобийнинг овози:

Фурсат берма, қувла, бос!

Бир оздан кейин голиб халқ жуда кўп ўлжалар ва асирлар билан қайтиб, саҳнани тўлдиради. Ҳаво очилади. Шодиёна чалинади. Душман туглари ерда.

Жамила:

Кўзларда нуқул қайнади ёш, эзди фироқлар.
Куч берди, умид берди менга хаёлинг,
Ҳар лаҳзада юз оҳ-фиғон чекди дудоқлар
Дилларни яна бир-бирига боғлар узоқлар.

Ёдгор, Жамила:

Соф ишққа жило берди фироқ,
қайғули ҳижрон,
Кўзлардаги ёш ишқ сирини қилмади пинҳон.
Ҳар кунги сабо бўш келароқ дер эди: «Ён! Ён!»
Бахт юлдузимиз ёнди букун, мангу чарақлар.

Торобий: (Халқ байроғини кўтариб)

Енгди эл, енгди Ҳақиқат ва Ҳақ,
Душмандан озодмиз, ҳур бизнинг тупроқ.
Мангу пойдор бўлсин эл тутган байроқ!
Душманга омон йўқ, золимга кун йўқ.
Асло йиқилмайди эл тутган байроқ!

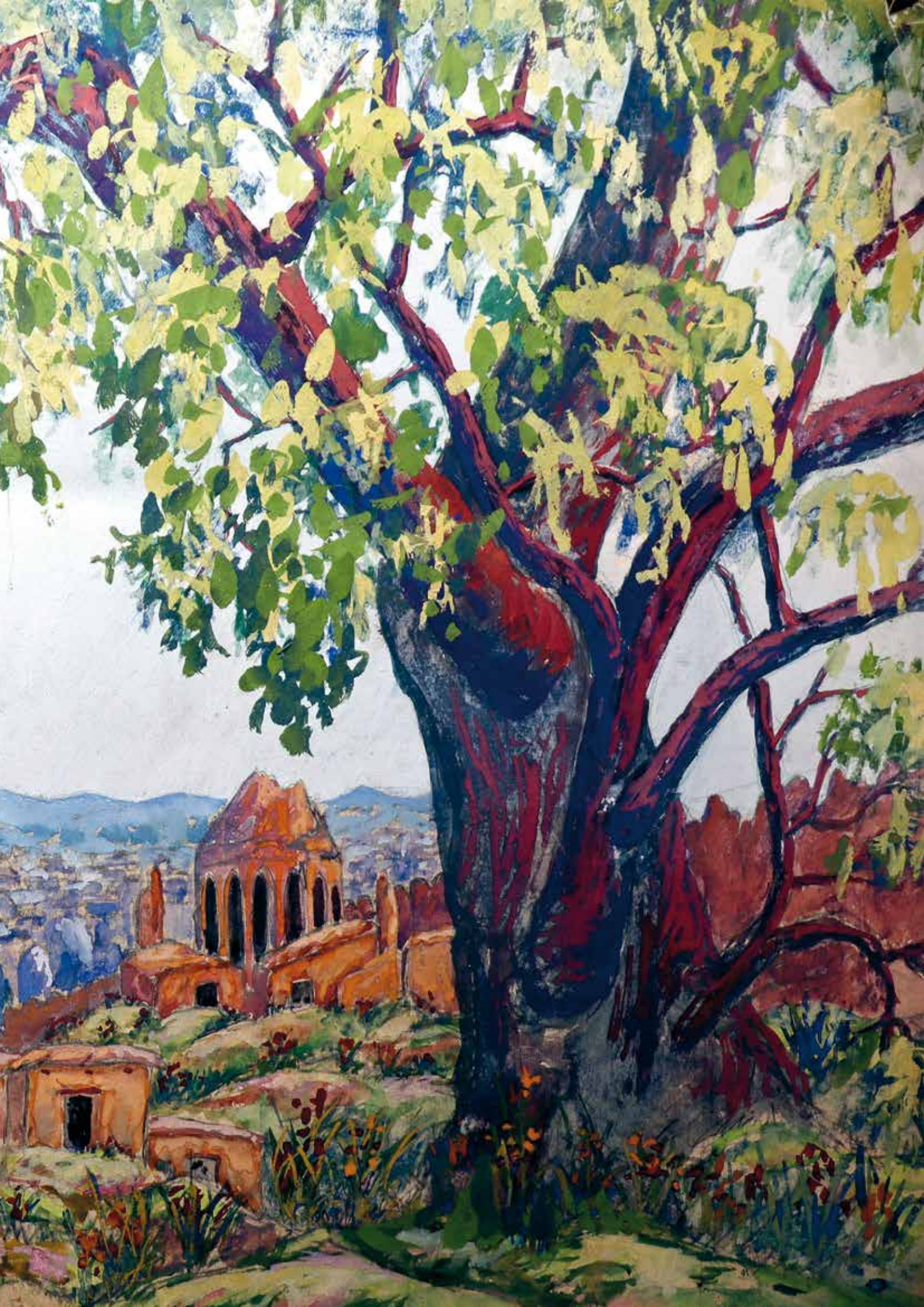
1941 йил 15 сентябрь – 10 октябрь

М. Торобий операсидан лавҳа.
1944 йил.

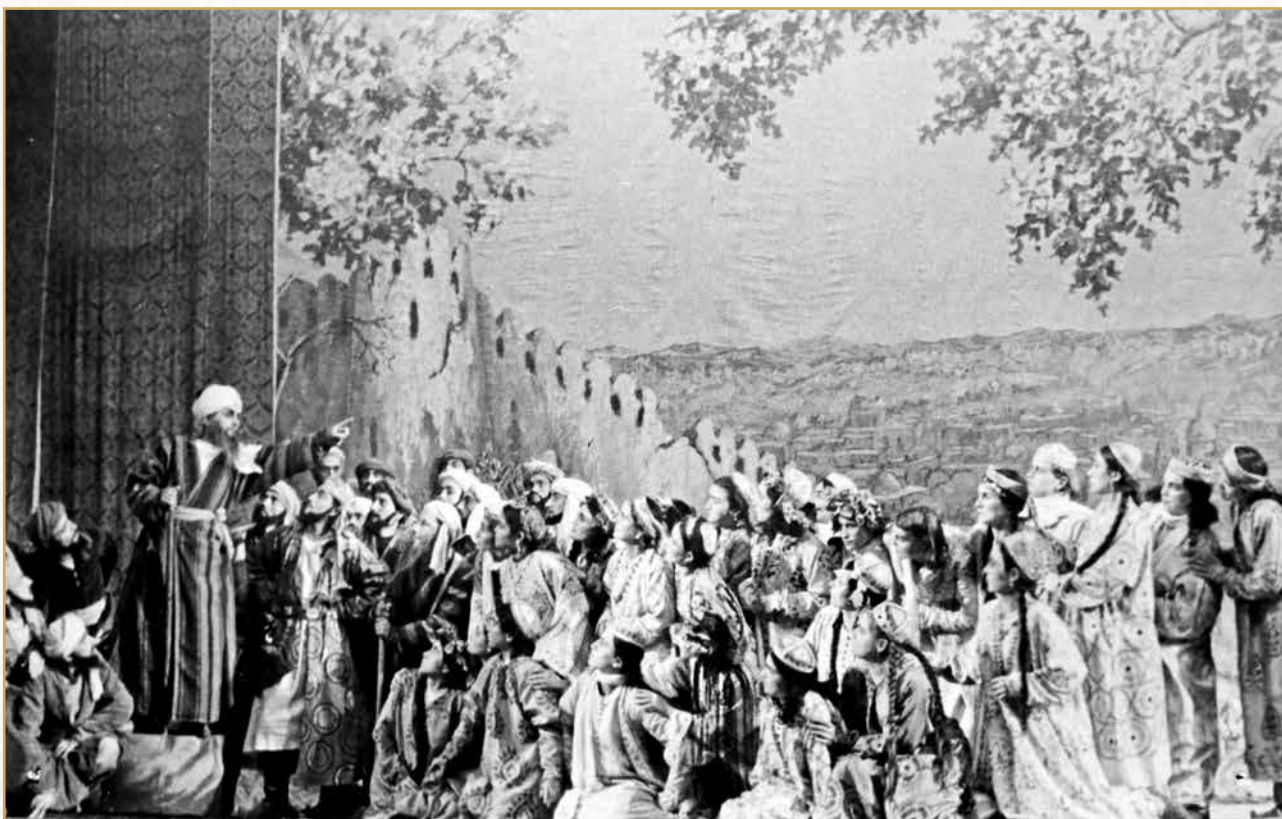

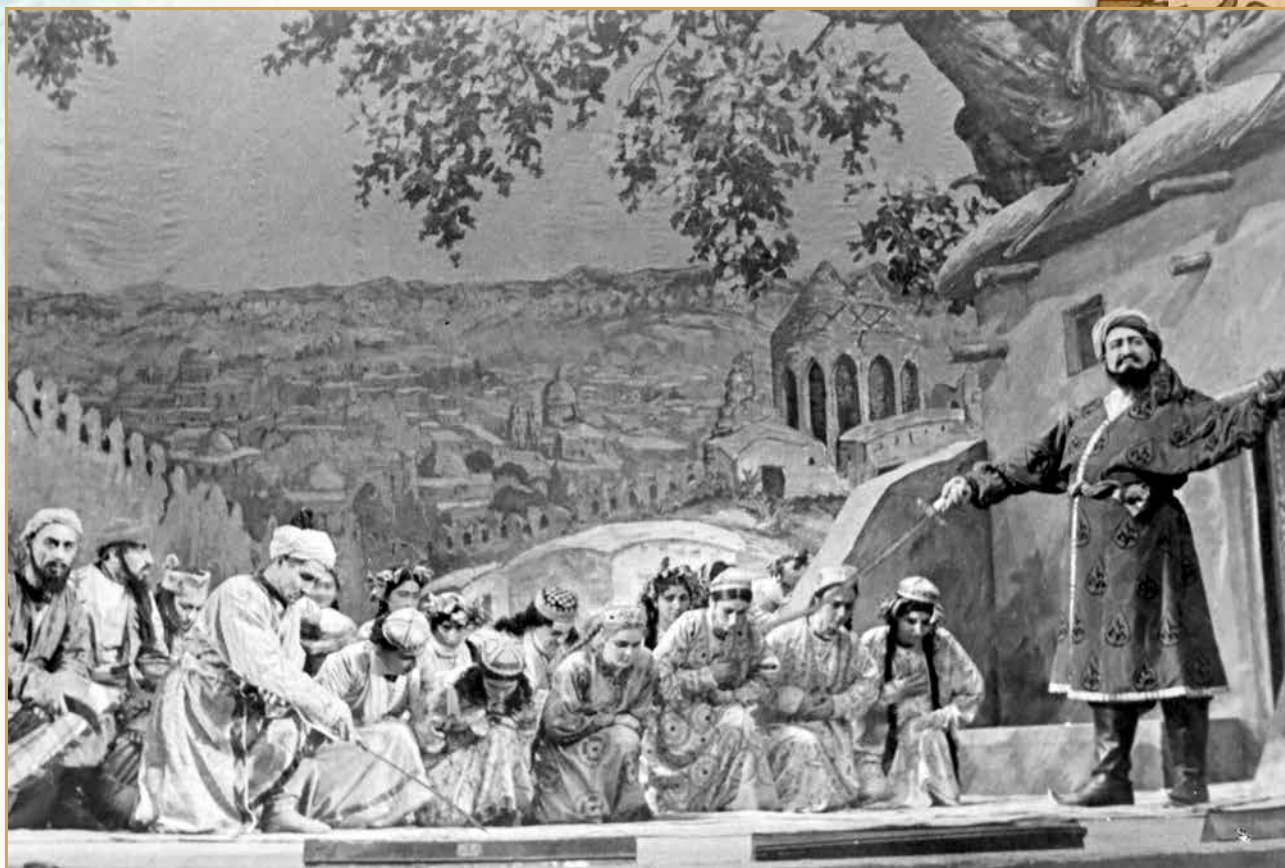

**М. Торобий операсидан лавҳа. Жамила ролида Ш. Раҳимова.
А. Навоий опера ва балет театри архивидан. 1944 йил.**

**М. Торобий операсидан лавҳа. Дарвиш ролида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
артист М.Воҳидов. А. Навоий опера ва балет театри архивидан. 1944 йил.**

М. Торобий операсидан лавҳа. М. Торобий ролида Ўзбекистон халқ артисти Қори Ёқубов. А. Навоий опера ва балет театри архивидан. 1944 йил.

М. Торобий операсидан лавҳа. Жанг саҳнаси. Т.Раҳимов, М. Воҳидов, Д.Низомходжаев. А. Навоий опера ва балет театри архивидан. 1944 йил.

М. Торобий операсидан лавҳа. Дарвиш, Қозикалон ва Қоражон саҳнаси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист М.Давидов, Д.Низомходжаев ва Аҳмаджонов. 1944 йил.

М. Торобий операсидан лавҳа. Тўсинбой Жамила ва бошқа қизларни мўғул хониға олиб кетиш саҳнаси. А. Навоий опера ва балет театри архивидан. 1944 йил.

М. Торобий ролида Ўзбекистон халқ артисти
Қори Ёқубов. А. Навоий опера ва балет
театри архивидан. 1944 йил.

оп. «Махмуд Тороби»
Сошиет. оп. Р. Аҳмеджанов – Рези Раҳмон

оп. «Махмуд Тороби»
Сошиет. оп. З. Саидмуродов – Турди-Наси

оп. «Махмуд Тороби»
Заслуж. артист Уз. ССР Д. Молдирхон – Накии

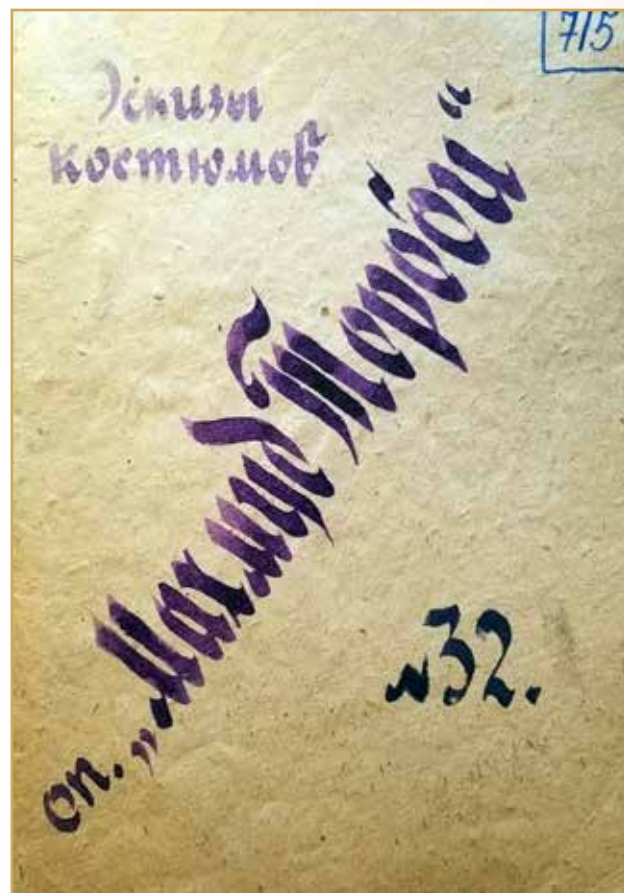
сп. и «Махмуд Тороби»
Народн. артист Уз.ССР, лаур Сталинской премии
Трижды Героя Узбекистана

сп. и «Махмуд Тороби»
Соавт. сп. М. Мулладжанов - Мирзиёев

сп. и «Махмуд Тороби»
Соавт. сп. З. Салимидаров - Бурхонидин

КИЙИМЛАР ЭСКИЗЛАРИ
ДИЗАЙНЕРИ – Н. ЦИТЕЛОВ. 1944 ЙИЛ.
(АЛИШЕР НАВОИЙ ТЕАТРИ АРХИВИДАН)

Аскар ролига чизилган эскиз

Жамила ролига чизилган эскиз

Шайхулисом ролига чизилган эскиз

Тўсинбой ролига чизилган эскиз

Мўғул аскари ролига чизилган эскиз

Мўғул маликаси ролига чизилган эскиз

Жанг бошланишини хабар берувчи бурғучи ролига чизилган эскиз

Мўғул аскари Қоражон ролига чизилган эскиз

Жамила ролига чизилган эскиз

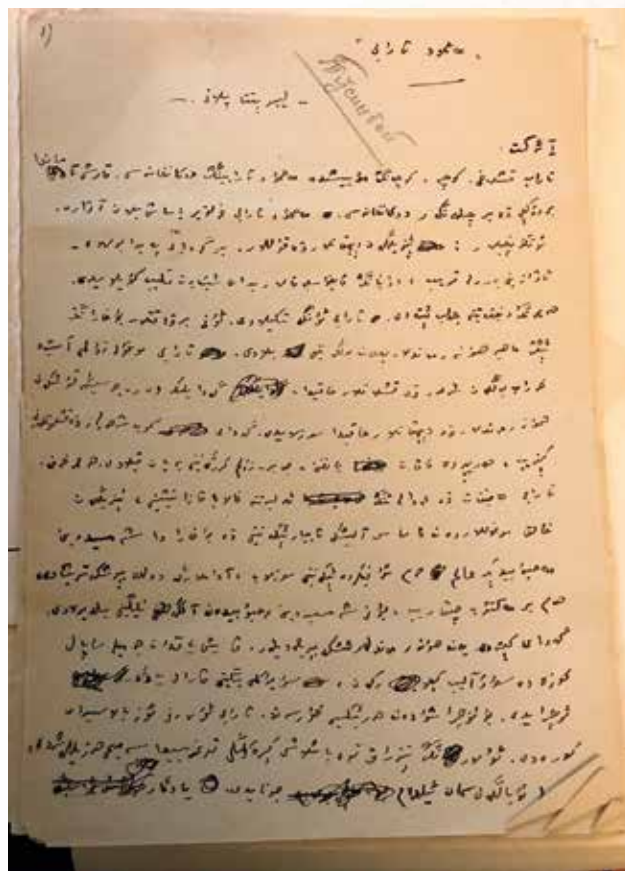
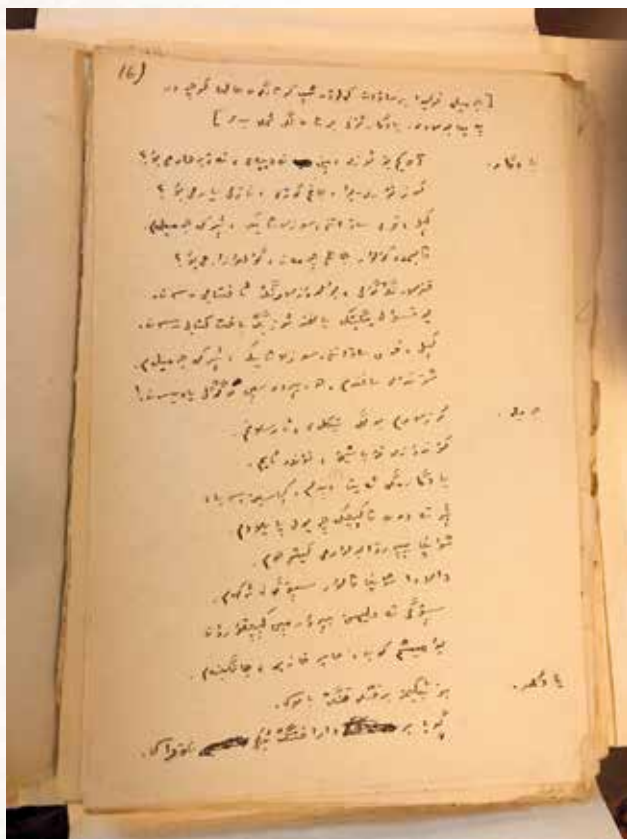
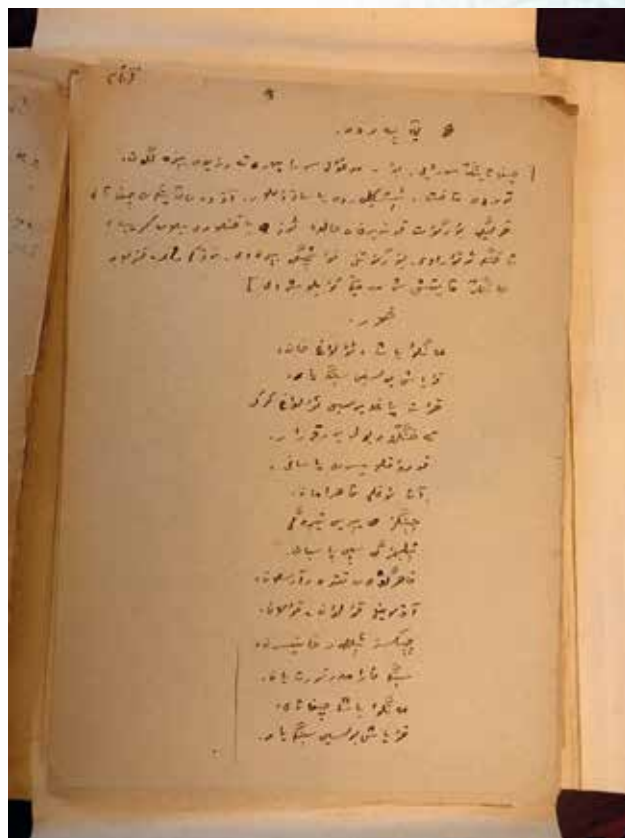
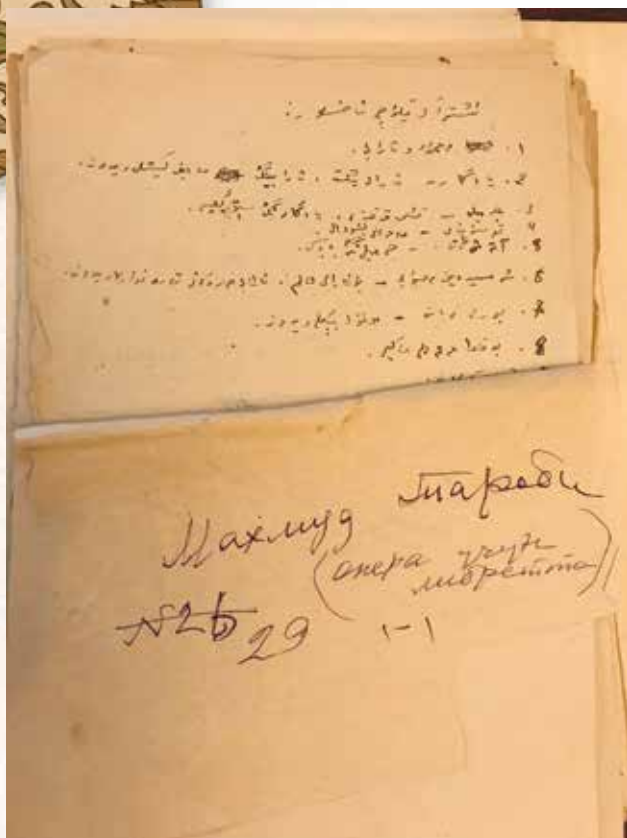
М. Торобий ролига чизилган эскиз

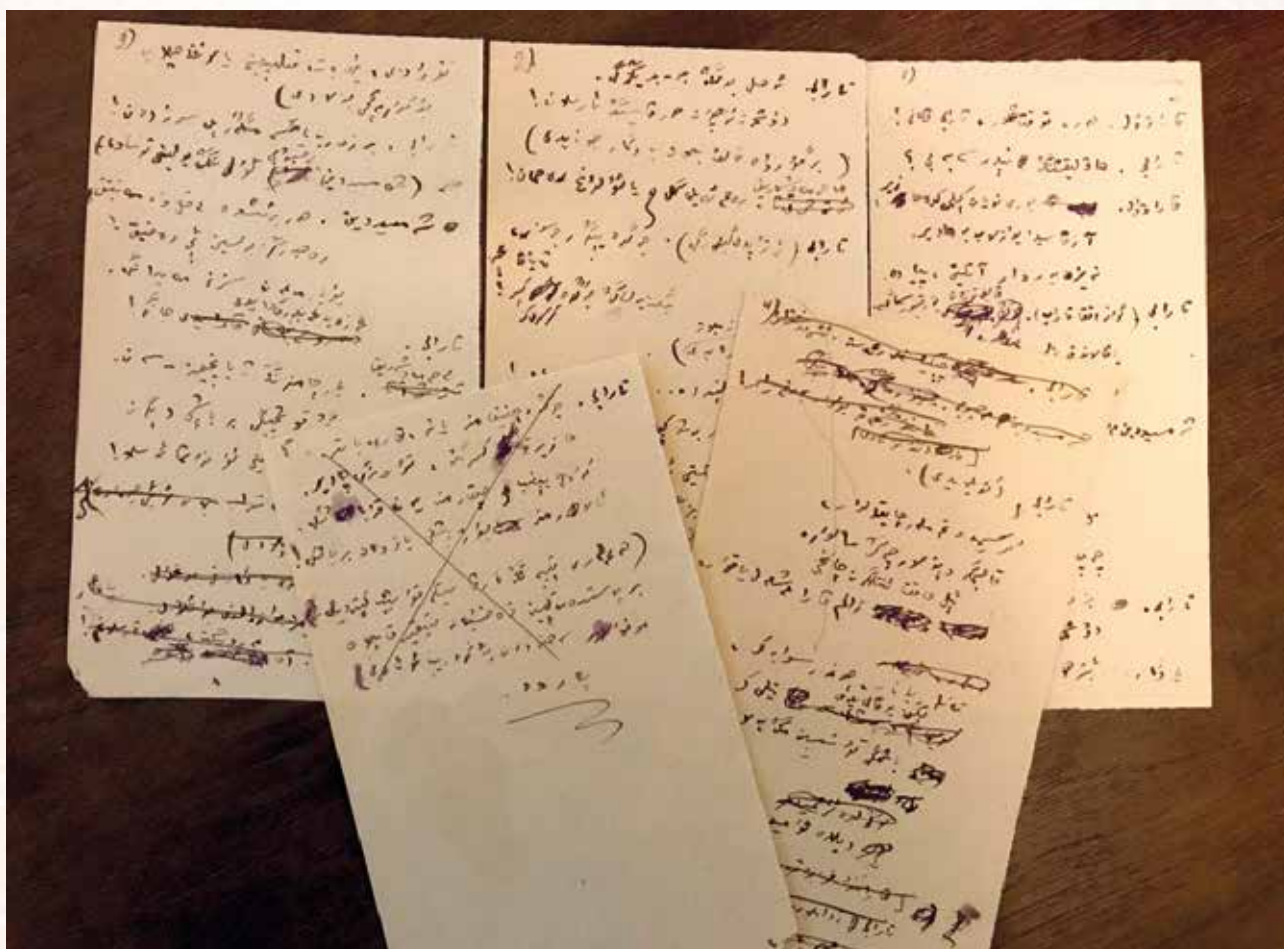
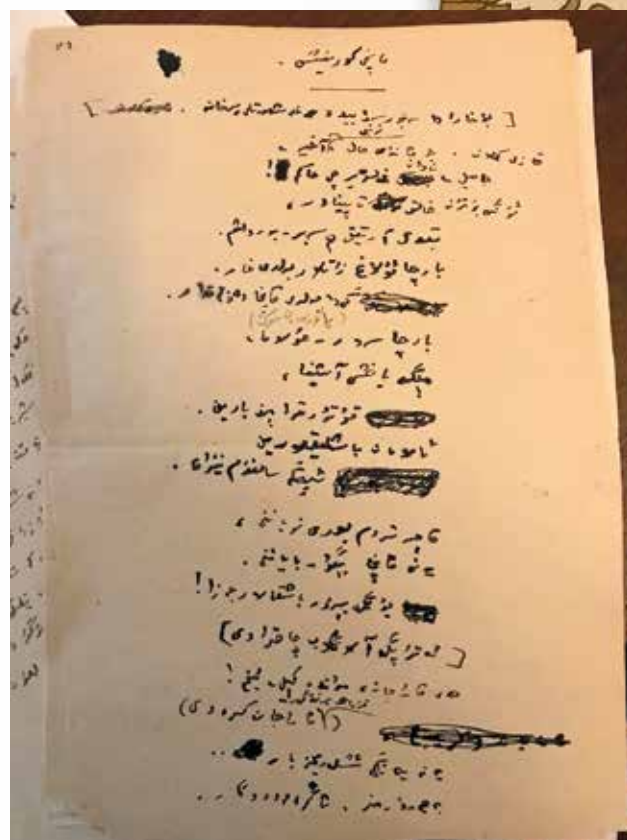
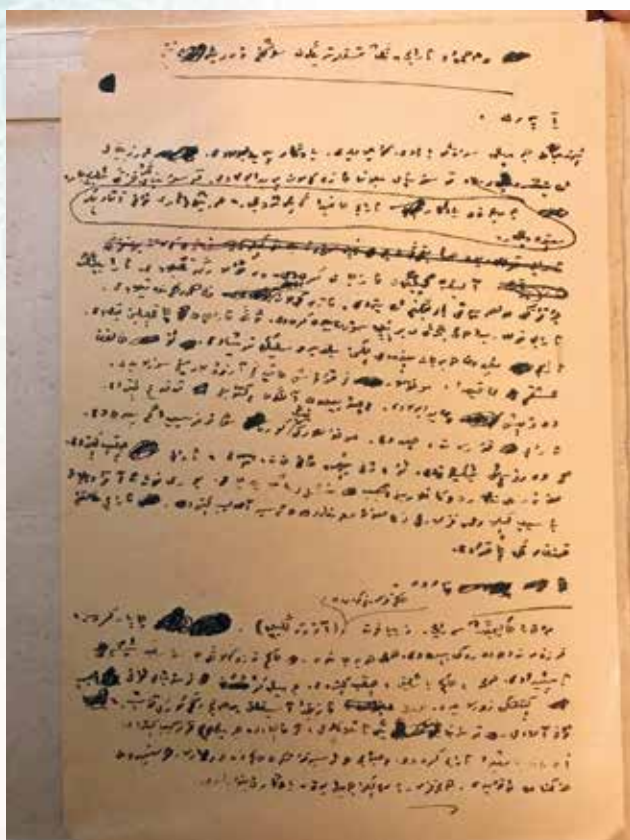
Холпош ролига чизилган эскиз

Дарвиш ролига чизилган эскиз

М. Торобий достони учун Ойбек дастхатларидан лавҳалар.
Ойбек уй-музейидан.

М. Торобий достони учун Ойбек дастхатларидан лавҳалар.
Ойбек уй-музейидан.

29 Andante

Тараби

Жон а-сир бўл-миш

Ф-п.

не-тай - ким кўн - гил гуло

қон - дир

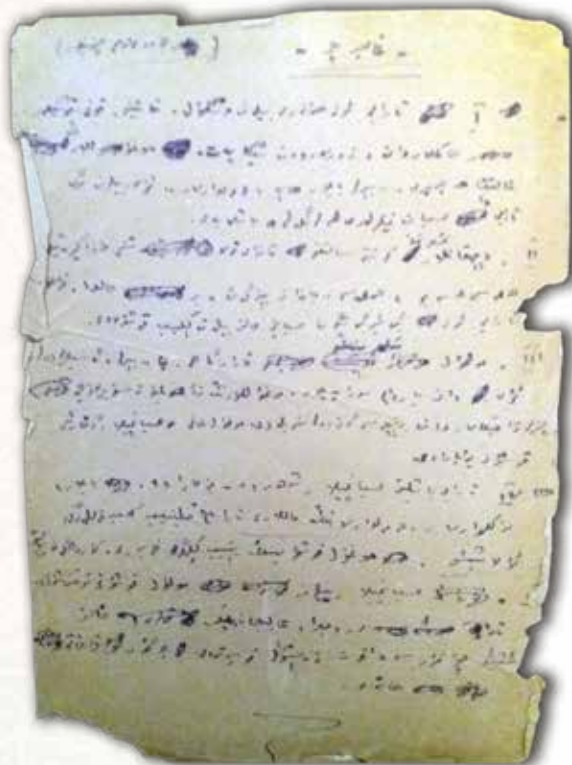
кўн - гил

133

М. Торобий достони учун ёзилган мусиқа ноталари.

ҒАЛВИРЧИ¹

Ойбек ижодида икки тарихий сиймо кенг ўрин эгаллайди. Булардан бири, Алишер Навоий бўлса, иккинчиси Маҳмуд Торобийдир. Агар буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий сиймоси Ойбекнинг нафақат адабий, балки илмий фаолиятида ҳам бениҳоя катта мавқе касб этса, XIII асрда мўғул истилочиларига қарши Бухорода бўлиб ўтган халқ кўзғолонининг саркардаси Маҳмуд Торобий образи адибнинг шу номдаги опера либреттосидагина эмас, шунингдек икки тугалланмаган сахна асарида ҳам ўзининг бадиий тажассумини топган. Шулардан бири Ҳамза номидаги

Ўзбек Давлат драма театри учун ёзила бошлаган «Ғалвирчи» номли тўрт пардали драмадир.

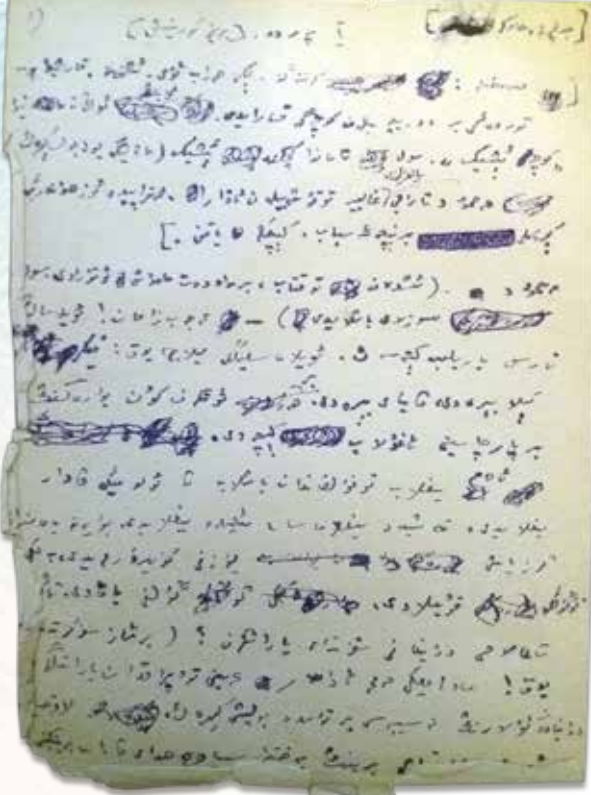
II Жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон ҳукумати адабиёт ва санъат ходимларига халқни кураш ва ғалабага илҳомлантирувчи асарлар ёзишга йўналтириб турган. Бунга жавобан, Ҳ. Олимжон Муқаннага, С.Абдулла Алпомишга, М.Шайхзода Ж.Мангубердига бағишланган пьесаларни ёзганлар. Ойбек 1941 йил 10 октябрда — 25 кун ичида «Маҳмуд Торобий» либреттосини ёзиб тугатган. Аммо ушбу либретто асосидаги операнинг ёзилиши ва унинг сахнага қўйилиши учун узоқ йиллар талаб этилгани² сабаб бўлса керак, Ойбек 1942–1944 йиллар орасида «Ғалвирчи» деб номланган драматик театр спецификасини тўла ҳисобга олиб ёзилган пьесани ёзган.

Пьесани ёзиш нияти гарчанд 1942–1943 йилларда, яъни С.М. Михоэльд Тошкентда яшаган даврда туғилган бўлса-да, асар устидаги қизгин ижодий иш шундай кезларга тўғри келдики, бу даврда душман ҳайдаб чиқарилаётган ва шаҳарлар озод этилаётган эди. Ойбек чамаси ана шундай тарихий шароитда халқни ва жангчиларни босқинчи душмандан кўрқмасликка чақирмоқчи бўлган.

Юқорида баён этилган мулоҳазага асосланиб, «Ғалвирчи» пьесаси 1944 йилда ёзила бошлаган деган хулосага келиш мумкин. Агар бу хулосамиз ҳақиқатга яқин бўлса, у ҳолда асарнинг тугаллан-

¹ Наим Каримов. Ойбек гулшанида қолган гунчалар. – Т.: «Фан» нашриёти, 1985, 50–61-бетлар.

² Украин композитори Олесь Чишко басталаган «Маҳмуд Торобий» операси 1944 йил 24 декабрдагина Ўзбек Давлат опера ва балет театрида сахна юзини кўрган.

май қолганлигининг сабабларидан бири ҳам ойдин бўлади. Бизнингча, муаллиф II Жаҳон уруши якунида яқинлашиб қолган ғалаба шабадасини туйган ва ўз асарига ортиқча эҳтиёж сезмаган бўлса керак. Акс ҳолда, Ойбекнинг тугалланмаган асарлари орасида бадиий жиҳатдан аниқ ғоявий-бадиий структурасига, қаҳрамонларига, сюжет чизигига, жумладан, ниҳоясига эга бўлган бу пьеса, назаримизда, чала қолмаган бўларди.

Адиб архивида ушбу пьесанинг ғоявий мундарижасини ифодалаган бир режа бор. «Жуда умумий чизиклар» деб аталган бу планга кўра, пьесанинг ғоявий мундарижаси қуйидаги сахналарни ўз ичига қамраб олиши лозим эди:

I. Торобий ўз хунари билан машғул. Хотини. Қўни-қўшнилари. Ҳокимлардан, зўрлардан шикоят. Мўғулларнинг халққа жабри. Ерли бойлар, амалдорлар билан бирга. Торобийда исён фикрлари алангаланган бошлайди.

II. Деҳқонлар қишлоқда катта солиқни қандай тўлашни музокара қиладилар. Ҳаммаси асабий, ҳаммаси жондан безган бир ҳолатда. Торобий ўзига эргашган исёнчи халқ билан келиб қўшилади.

III. Мўғул бекларининг қароргоҳи. Маҳаллий аслзодалар улардан ёрдам сўрайдилар. Мўғулларнинг зулмини тасвирловчи характерли воқеалардан бир нечаси гавдалантирилади. Мўғул хони исён-

чиларга қарши қўшин юборади.

IV. Торобий бошлиқ исёнчилар шаҳарда – Бухоро. Бойлар, мулкдорлар, амалдорларнинг моллари торож килиниб, камбағалларга улашиш. Мўғул қўшинининг етиб келгани хабари. Курашга ҳозирлик.

V. Исёнчилар билан мўғул қўшинининг тўқнашуви. Торобий мардлик, олижаноблик, халқ ишига чуқур садоқат ва севги кўрсатади. Жангда вафоти. Хотима.

Ойбек асарнинг «биринчи ва хомаки вариант»ини ёзиш жараёнида бу режага, айрим истиснолардан қатъи назар, тўла амал қилган. Ўз ғоявий ниятини бадиий мужассамлантириш мақсадида асар тўқимасига турли-туман персонажларни киритган. Шу нарса эътиборга сазоворки «умумий чизгилар»да зикр этилган. Торобийнинг хотини образи пьесанинг хомаки вариантида учрамайди. Учинчи парданинг иккинчи кўринишида эса, кутилмаганда Торобийнинг синглиси Зулайхо образи пайдо бўлади. Башорат-

чилиги билан халқ ишон-
чи ва эътиқодини қозонган
Зулайхо образи гарчанд пьеса-
да эпизодик персонаж сифатида
ҳаракат этса-да, у асарда рўй берган
воқеаларнинг драматизмини ошириш-
га хизмат қилади.

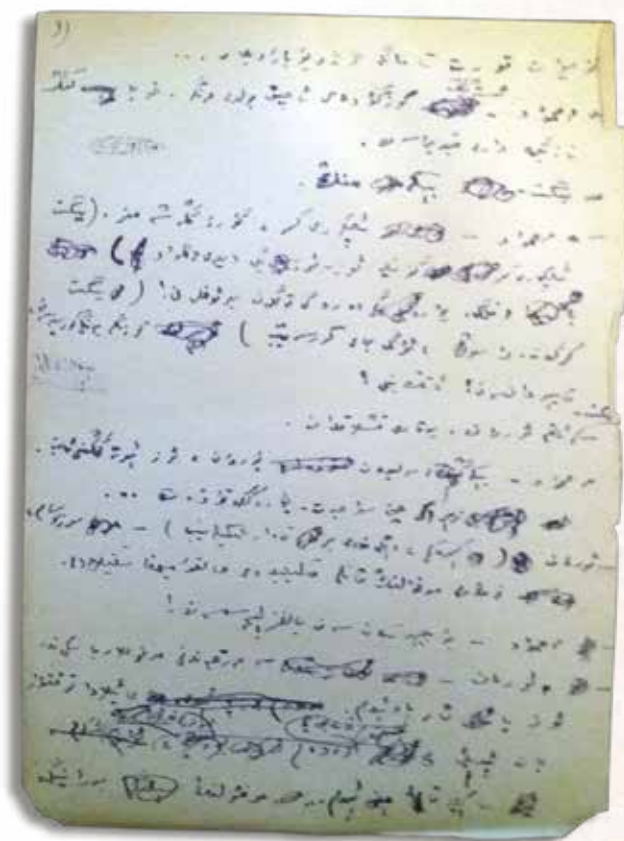
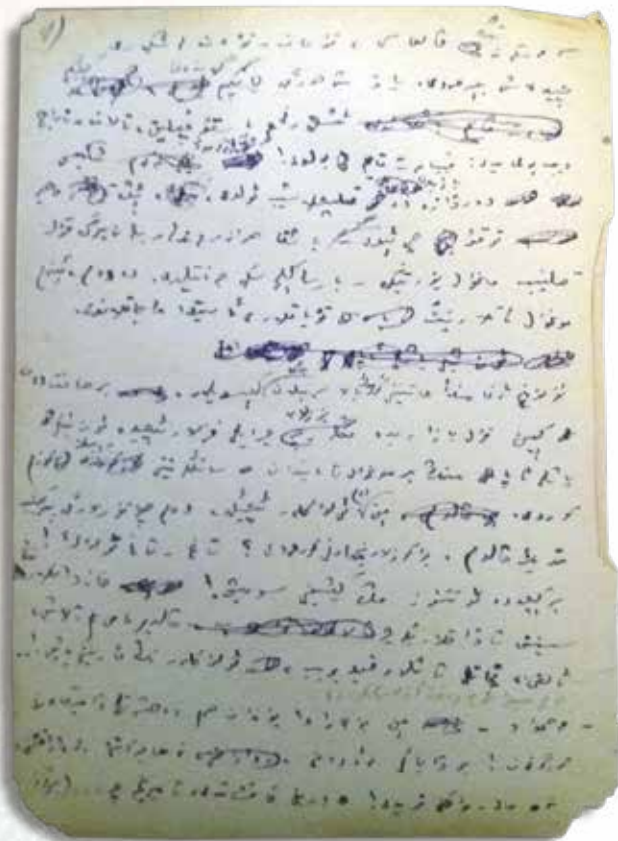
Ойбек ўз асари билан ёш-қари – ҳам-
мани II Жаҳон уруши йилларида душ-
манга қарши яктан бўлиб курашишга,
немис фашистлари устида бўрони азим
кўтаришга чақирмоқчи, акс ҳолда, совет
кишилариани ана шу қулнинг аянчли тақ-
дири кутиши мумкинлигини таъкидла-
моқчи эди.

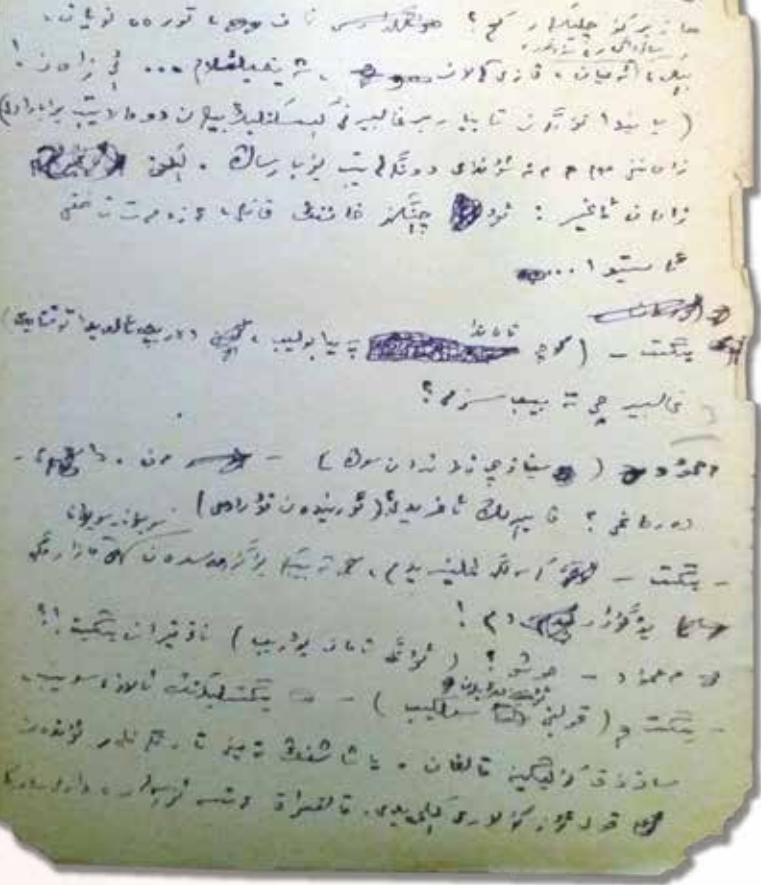
Пьесада тасвирланган воқеалар, гар-
чанд, XIII асрда бўлиб ўтган бўлса-да,
улар XX асрда – фан ва маданият гурки-
раб ўсаётган асрда рўй берган, рўй бера-
жак ваҳшийликлар билан ҳамоҳангдир.
Умуман, тарихий асарнинг аҳамияти
шундаки, унда ҳозирги замон билан уй-
гун бўлган ғоялар тараннум этилади, ҳо-
зирги даврда рўй бераётган воқеаларга
тарих сабоқларидан келиб чиққан ҳолда
баҳо берилади. Ҳар бир давр ўз қаҳрамо-
нини яратади. Аниқроғи, тарихий давр

ва шароит тақозоси билан шу даврнинг
қаҳрамонлари майдонга келадилар.

XIII асрда ҳозирги Ўзбекистон террито-
риясида яшаган ва мўғул истилочилари
қаршисида таслим бўлган халқни уюш-
ган омма деб, ўз юртини душмандан ҳи-
моя қилишга қодир куч, деб бўлмайди.
Зеро, бу халқни идора қилган маҳаллий
амалдорларнинг ўзлари ҳам золимликда
мўғуллардан кам эмас эдилар. Бинобарин,
Оташ ота мўғуллар ва маҳаллий амал-
дорлар тўғрисида сўз борганда, уларнинг
«ҳаммаси бир гўр» эканлигини айтади.
Торобий эса маҳаллий амалдорларнинг
янада аниқ характеристикасини беради:
«Юрт бошлиқлари фуқаронинг, элнинг
қонидан симиради, улус уйининг алан-
гасида исинади», — дейди. Шунинг учун
ҳам жабрдийда халқнинг мўғул босқин-
чиларига қарши онгли ва уюшган ҳолда
курашиши учун XIII асрда зарур шароит
йўқ эди.

Ана шундай тарихий шароитда Маҳ-
муд Торобийнинг вулқон сингари отилиб
чиқиши ва халқни ўз байроғи атрофига
тўплаши мислсиз ҳодиса эди. Буни пье-
са қаҳрамонларидан бири тупроқдан

олтин ясашдек кутилмаган ва нореал ҳодисага қиёс қилади. «Тупроқдан олтин ясаш мумкинлигини, – дейди Шамсиддин Маҳбубий, – китобларда арбоби илми фунун айтиб ўтган эди. Замон бир ғалвирчидан қаҳрамон яратди! Тарихнинг ажойиб, фавқулодда ҳодисаси! Кечагина ҳаёт ва ҳашаматнинг олий поясида кибр эсиртирган жаноблар буюк қочғали жой топмайди. Эй, кўр золимлар! Зулмни авжга миндирдингиз. Билмадингизки, бўрон булутни қувиб, офтобни очгани сингари, ҳақ ва адолат зулмни поймол қилади... Мана, ҳақиқат бир ғалвирчининг кўксидан бонг урди, халқ бу садони тинглади ва зулм қалъасини ағдарди...» (133-134-бетлар).

Маҳмуд Торобийнинг доно маслаҳатчиси Шамсиддин Маҳбубийнинг бу сўзлари нафақат олис ўтмишга, балки фашист газандаларига қарши курашган халққа ҳам қаратилган. Зеро, унинг халқ бўрони зулм ва разолат булутини қувиб, ҳақиқат ва адолат офтобини очганлиги тўғрисидаги ҳикматли сўзлари оддий инсонларни ҳам душманга қарши қаҳрамонона курашга даъват этар эди.

Ойбек, гарчанд, ушбу пьесанинг барча сюжет нуқталарини аниқ тасаввур этган

бўлса ҳам уни ёзиб тугатмади. Учинчи парданинг иккинчи кўриниши чала ҳолда қолди, тўртинчи пардага умуман қалам урмади. Ўйлаймизки, муаллиф сўнгги парданинг икки кўринишида қўзғолончиларнинг мўғул қўшинларига қарши кураши саҳналарини гавдалантириш ва Маҳмуд Торобийнинг тарихий ғалабасини катта пафос билан тасвирлаш ниятида бўлган.

Ойбек, давр талабига кўра, опера-либреттосини қўзғолончиларнинг ғалабага эришувлари билан тугатган эди. Эҳтимол, ана шундай бахтли хотима «Ғалвирчи» пьесасида ҳам ўз кучини сақлаб қолган бўларди. Лекин бу асар қаҳрамонининг ўлими ёхуд қўзғолончиларнинг тантанаси билан тугаш-туғамаслигидан қатъи назар, унда Маҳмуд Торобий қўзғолони ҳақидаги ҳақиқат, бу қўзғолоннинг ибратли ва заиф жиҳатлари операдагига нисбатан, сўзсиз, ўзининг кенг ва ҳаққоний тажассумини топган бўлар эди.

Пьесанинг мавжуд чала варианты, юқорида қайд этилганидек, хомаки ҳолда. Муаллиф асарни тугатгач, унга сайқал бериш, айрим эпизодларни, қаҳрамонлар характеристикасини бойитиш ниятида бўлган. Буни пьесадаги муаллиф эскартмалари ҳам кўрсатиб туради. Ушбу тугалланмаган асар билан дастлабки танишув шундан далолат берадики, Ойбек бу пьеса ёзила бошлаган даврда драматургия жанрининг специфик хусусиятларини тўла эгаллаган эди. Борди-ю, бу тарихий драма устидаги иш ўз даврида ниҳояланган бўлса, ўзбек театри ва драматургияси Ойбекнинг катта истеъдодидан, сўзсиз, баҳраманд бўлган, ўзида бу истеъдод нурларини акс эттирган ажойиб саҳна асари билан бойиган бўларди. Эҳтимол, бу асарнинг бахтли тақдири адибни янги-янги ижодий ниятларга илҳомлантирган ва шу тарзда Ойбек ижодида янги жанр – драматургия ҳам ўз медаларини етиштирган бўларди.¹

¹ Қаранг: Ойбек МАТ, 18 том. Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, 1981 йил. Б. 105-137.

ХАЛҚ ҚАЛҚОНИ

(ЩИТ НАРОДА)

Ҳамкорликда ёзилган асар¹

М.Т. Ойбек, А.И. Дейч

Ушбу пьесанинг ижодий тарихига оид маълумотлар на ўзбек адабиёти тарихига бағишланган тадқиқотларда ва на Ойбекнинг адабий меросида учрамайди. Асар ҳақидаги бирдан-бир маълумотни адибнинг москвалик дўсти, таниқли рус ёзувчиси ва адабиётшуноси Ал. Дейч

ўзининг «Ўзбекистон қалби» деб аталган мақоласида берган. Бу мақолада айтилишича, Ал. Дейч 1941 йил ноябрда вақтинча яшаш учун Ўзбекистонга кўчиб келгач, Ойбек билан яқиндан танишди ва дўстлашади. Бу йилларда Ойбек машҳур театр режиссёри С.М. Михоэлс

Дейч хонадонида тушилган сурат.

Ўтирганлар: Л. Бать, З.Саидносирова (Ойбекнинг рафиқаси), Халқ артисти С.Эшонтўраева, А.И.Дейч, Ойбек, Е.К.Дейч. Турганлар: В.Звягнецквa, С. Мотолянский, А. Бегичева. 1955 йил.

¹ Ойбек ва А. Дейчнинг ҳамкорликда, рус тилида ёзган асарлари – «Халқ қалқони» драмасида 1238 йилда Маҳмуд Торобий бошчилигида мўғул истилочиларига қарши олиб борилган халқ қўзғолони ҳақида ҳикоя қилади.

ва композитор А.С. Чишко билан ижодий ҳамкорликда «Маҳмуд Торобий» операсини яратиш устида иш олиб борарди. Афтидан, опера жанрининг имкониятлари ёзувчига ўз ғоявий ниятларини тўла мужассамлантириш имкониятини бермаган бўлса керак, Ойбек шу йилларда Ҳамза номидаги ўзбек Давлат драма театри учун «Ғалвирчи» пьесаси устида, Ал. Дейч билан ҳамкорликда эса рус театри учун «Халқ қалқони» пьесаси устида ҳам иш олиб боради.

Михоэлс ва Ойбек бу ишга мени ҳам жалб этишди, – деб ёзади Александр Дейч. – Бизда Ойбек билан ҳамкорликда худди шу тарихий материал асосида «Халқ қалқони» драмасини ёзиш нияти ана шундай пайдо бўлди. Шубҳасиз, драмада опера-либреттога нисбатан ҳаётий материалнинг психологик таҳлили янада чуқурроқ, жиддийроқ бўлиши керак. Биз Ойбек билан қайси бир ҳозиржавоб французнинг «Гапириш керак бўлган жойда қўшиқ айтиш ўта нодонликдир»

деган гапини эсладик. Драма планини барча тафсилотлари билан тузиб чиқдик. (Ушбу томнинг «Иловалар» бўлимига қаранг. – Н.К., Р.Н.). Даврнинг ўзига хос бўёқ-рангларини топиш, халқнинг ҳикматга бой, мазмундор тилини билиш, бухороликларнинг ўз мустақиллиги учун олиб борган курашини ҳаётий ва ҳаққоний акс эттириш учун кўпгина тарихий асарларни жиддий мутолаа қилдик. Михоэлс деярли ҳар кеча бизникига келиб, Ойбек иккаламиз «дарс»ни қандай бажараётганимиз билан қизиқар эди. Бу ерда у жуда антиқа усул қўларди. Агар қандайдир сюжет йўналишини тезда топса, уни дарҳол яроқсизга чиқарарди. Ҳеч қандай далил-исбот, ҳатто томошабиннинг драматик воқеаларни у каби тушунмаслиги ҳақидаги сўзлар ҳам кор қилмасди. «Мени доно деб ҳисоблаганларингиз учун раҳмат, лекин томошабинни ҳеч қандай асоссиз аҳмоқ деб билмаслик керак», дерди Михоэлс.

Дейч хонадонида ўзбек ижодкорлари билан тушилган сурат.
З.Саидносирова (кимё олимаси, Ойбекнинг рафиқаси), академик Ойбек,
Халқ артисти С.Эшонтўраева, А.И.Дейч, Е.К.Дейч. 1955 йил.

Талабчан режиссёр биз-
ни тагин ўша эпизодни ян-
гидан ўйлаб топишга мажбур
қиларди. Бироқ моҳирлик билан
фольклордан ижодий фойдаланиш
натijasида диалогга «жон» кирит-
ган халқ тили уни беҳад севинтирарди...
Шу пайтларгача эсимда. Михоэлс тайёр
кўринишларни ҳар хил қиёфага кириб
ўқирди. Пьеса персонажлари жонлан-
ганда, Ойбек қувончдан ёниб ўтирарди..»

Ўзбекистон Давлат архивининг Рес-
публика МС ҳузуридаги Санъат ишлари
бошқармасининг 2087-рақамли фондида
сақланаётган ҳужжатлар орасида ушбу
пьесага оид айрим маълумотларни то-
пиш мумкин. 173-сақлаш бирлигида
(1-тавсиф) сақланаётган ҳужжатларга кў-
ра, муаллифлар ушбу пьесани 1943 йил-
да тугатиб топшириш ҳақида ваъда
берганлар. Аммо фашистлар Москва
остоналаридан қувиб чиқарилгач, Ал.
Дейч, бошқа москвалик ёзувчилар синга-
ри, Тошкентдан кўчиб кетган ва ҳар икка-
ла муаллиф бошқа ижодий режаларини
амалга ошириш билан банд бўлганлар.
Натижада пьеса устидаги иш ўз-ўзидан
тўхтаб қолган.

Ойбек ва Ал. Дейч «Халқ қалқони»
драмаларида 1238 йилда Маҳмуд Торо-
бий бошчилигида мўғул истилочиларига
қарши олиб борилган халқ кўзғолонини
тасвирлашни ва ушбу асар билан немис
босқинчиларига қарши қаҳрамонона ку-
рашга даъват этишни, халқимизни жан-
говар миллий анъаналар асосида тарбия-
лашни мақсад қилиб олганлар. Аммо
юқорида қайд этилган сабабларга кўра,
асарнинг фақатгина биринчи кўриниши
тўла қўлдан чиққан, учинчи кўриниши
эса чала қолган.

Маҳмуд Торобий бошчилигидаги халқ
кўзғолони Ойбекнинг «Ғалвирчи» номли
тугалланмаган пьесаси учун ҳам ҳаётий
материал берган.

Маҳмуд Торобий (?–1238) – бухоролик
ғалвирчи-хунарманд; мўғул истилочила-
рига қарши кўтарилган халқ кўғолони-
нинг ташкилотчиси ва раҳбари.

Чигатойхон (?–1242) – Чингизхоннинг
иккинчи ўғли, чигатойлар сулоласи-
нинг асосчиси.

Маҳмуд Ялавоч (?–1254) – хоразмлик
савдогар; Чингизхон ва унинг ўғиллари
даврида Мовароуннаҳрни идора этган.

Ясо – мўғул қонунлари мажмуаси.

¹ А. Дейч. Ўзбекистон қалби. – Т., 1974, 29–31-бетлар.

МАҲМУД ТОРОБИЙ ҚЎЗҒОЛОНИ¹

1238 йили Бухоро воҳасида қўзғолон қўтарилди. Мўғул итилочилари ҳамда маҳаллий бойларнинг зулми бу ерда яшовчи халқнинг суягига пичоқ бўлиб қадалди.

Бухородан уч фарсах наридаги Тороб қишлоғида, Жувайнийнинг айтишича, деҳқонлар, хунармандлар «бидъатона» мажлислар ўтказар, ўйин-қулги, базми жамшид қилар эканлар. Худди шу мажлисларда улар мўғул хонлари, доруғалари, босқоқлари зулмидан бир-бирларига шикоятлар қилиб, ўзларининг машаққатли ҳаётлари хусусида ҳам мулоҳаза юритган бўлсалар ажаб эмас. Бу мажлисларда Маҳмуд Торобий деган элакчи халқнинг юрагидаги дардларни айтиб, унинг кўнглига чўғ ташлайди, халқ унга ихлос қўяди, ишонади.

Халқ қўзғолонлари ҳамда халқ ҳаракатлари тарихида қуйи табақадан чиққан саводли, сўзга чечан раҳбарлар камдан-кам учрайди. Жувайний Маҳмуд ҳақида гапирар экан, «нодонлик ҳам жоҳилликда тенги йўқ», дейди. Муаррихнинг муносабати Маҳмуд Торобийга нечоғли ғаразли бўлмасин, у ўз китобида келтирган далиллар тамом ўзгачадир. Бу далиллар Маҳмуд Торобий ҳақиқатан ҳам истеъдодли ташкилотчи, уддабурон раҳбар бўлганлигидан далолат беради. У ўз дадиллиги, журъати билан тарқоқ деҳқонларни, хунармандларни, шаҳар

камбағалларини ўз ортидан эргаштира олган. Табиатан тиришқоқ, қатъий, жасур, эркесвар бўлган Маҳмуд Торобий мавжуд ижтимоий тартибларга лоқайд қараб тура олмас эди. Кундалик ҳаёт унинг ўткир, безовта ақлига бой озиқ берарди. Ҳаёт қийинчиликлари, хунармандлар турмушининг оғирлиги бўлажак қўзғолончилар доҳийсининг кўзини очди.

Дастлаб у Бухоро атрофларида, кейинроқ эса шаҳарда ҳам кенг фаолият кўрсатди. Маҳмуд Торобий золимлар шаънига дарғазаб сўзлар айтарди. Оммани мўғул босқинчилари ҳамда уларнинг ялоқхўрларига қарши жангга чорлайди. Маҳмуд Торобий тез орада Бухоро воҳаси меҳнаткашлари орасида шу қадар обрў-эътибор қозонадики, халқ уни авлиё деб билади. Жувайний ёзади: «Маҳмуд алдов ва риё йўли билан ўз таълимотини тарғиб эта бошлади, ўзининг руҳлар билан алоқаси борлигига (одамларни), яъни инсу жинслар билан гаплашишига, фаришталар унга бўлажак ҳодисотлар хабарини етказиб туришига ишонтиради».

Маҳмуд Торобийнинг ижтимоий-сиёсий ғоялари ҳеч қаерда аниқ равшан ифодалангани йўқ. Буни фақат қўзғолон тарихига оид айрим далилларга қараб билиш мумкин. Атомалик Жувайний қўзғолон раҳнамосининг муддаосини

¹ **Луқмон Бойматов.** Маҳмуд Торобий қўзғолони. – Т.: «Ёшлик» журнали, 1989 йил №1–2, 62–66-бетлар; 60–63-бетлар.

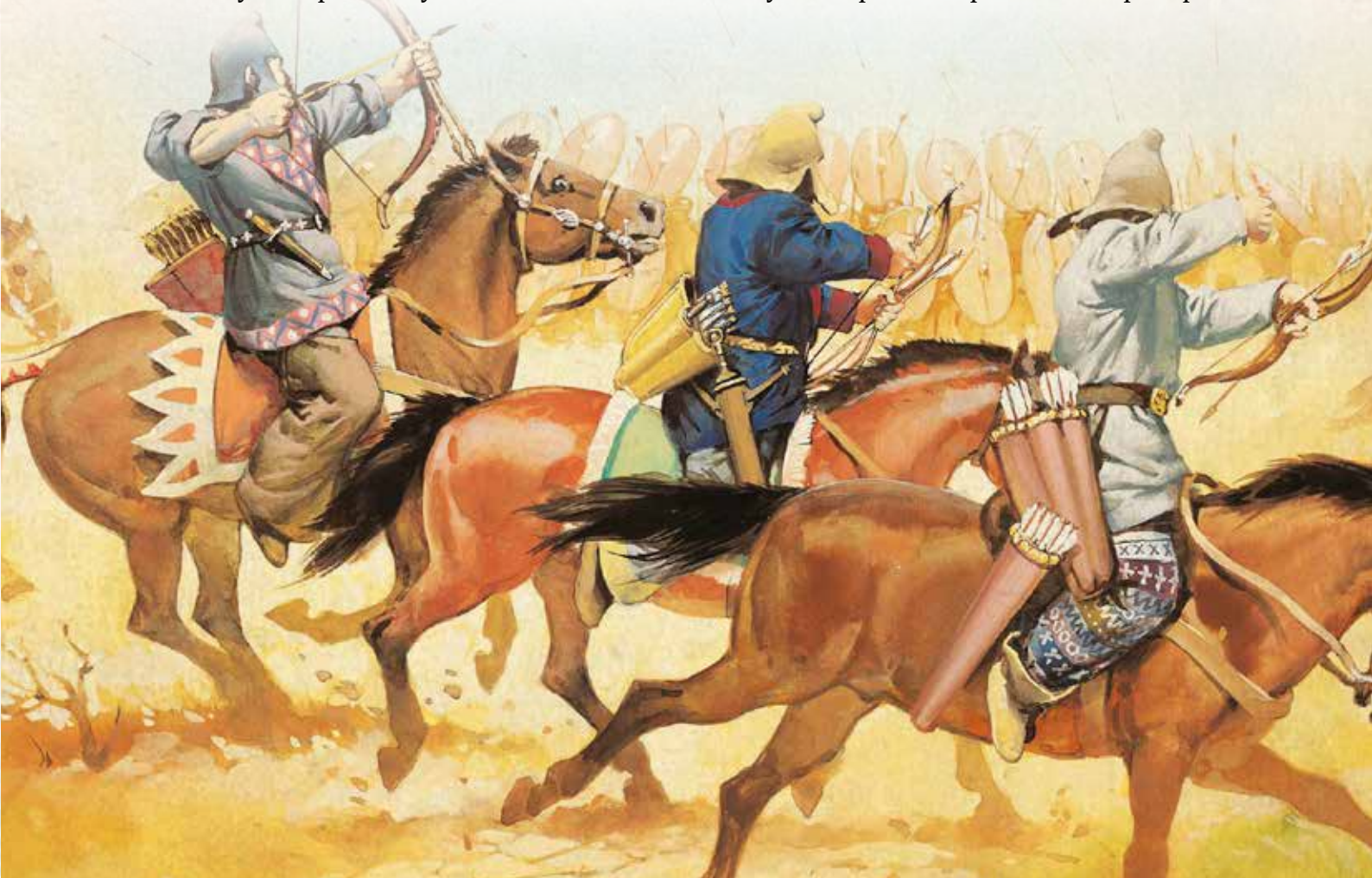
йўл-йўлакай, у билан мунозара қилган ҳолда, Маҳмуд ва унинг тарафдорларини сўкиб, ҳақоратлаган ҳолда айтиб ўтади. Жувайний маълумотларини холис деб бўлмаса-да, унинг ҳикоясидаги барча далилларни синчиклаб ўрганиш Маҳмуд Торобийнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини энг умумий тарзда тасаввур этиш имконини беради.

Маҳмуд Торобий таълимотида янги қонун-қоидалар йўқ эди, лекин шунга қарамай, равшанки, бу таълимот оддий халқ тушунадиган шаклда бўлиб, шу халқ манфаатига қаратилган, яъни унинг бош мақсади Бухорода чингизийлар истибдодига барҳам беришдан иборат эди. Қўзғолончилар «буюк Ясо» асосидаги мўғул давлати ва арконига қарши чиққанлар. **Халқ қўзғолонининг асо-сий шиори «истилочилар ҳокимияти йўқолсин» деган ягона маънони ифода-далар эди.**

Маҳмуд Торобий ўз олдига чинги-

зийлар ҳокимиятини йўқ қилиш ва «оламини» кўчманчи-истилочилар искан-жасидан озод этишдек муҳим сиёсий ва-зифани қўяди. Бу курашда у ёлғиз эмас, тарафдорлари беҳисоб эди. Маҳмуд Торобий Бухорода эски, султон Муҳаммад Хоразмшоҳ замонасидаги тартибларни жорий этмоқчи бўлган. У ўзини бекорга «султон» деб эълон қилган эмас. Шуниси қизиқки, ортидан эргашган халойиқ уни «яхши султон» деб атаган. Дарвоқе, бу даврда халқ оммаси ҳокимиятнинг под-шоликдан бўлак шаклини таклиф этиши мумкин эмасди ҳам.

Маҳмуд Торобийнинг опаси қўзғолон-нинг фаол иширокчиларидан бири бўл-ган. У Маҳмуд Торобийнинг ҳамфикр-лари, тарафдорлари орасида ўзининг мардлиги, куч-ғайрати билан алоҳида ажралиб туради. Торобий қўзғолони тадқиқотчилари (жумладан, профессор А.Якубовский ҳам) қўзғолончилар бош-лигининг опаси ҳақидаги Жувайний маълумотларига етарли эътибор берма-

ганлар. Бинобарин, Жувайний бу аёлга жиддий эътибор беради, унинг укаси ва унинг атрофидагиларга ўтказган таъсирини алоҳида таъкидлайди. Таассуфки, Жувайний Маҳмуд Торобий опасининг отини айтмайди. Аммо унинг мўъжаз ҳикояси мўғул истибдодига қарши озодлик учун олиб борилган курашда бу аёлнинг фаол иштирок этганини кўрсатади.

Жувайнийнинг гувоҳлик беришича, Маҳмуд Торобийнинг опаси халқ таъбабини яхши билган. У таъбат билан шуғулланиб, кўпдан-кўп беморларни даволаган, халқ орасида катта обрў қозонган. Қўзғолондан анча олдин бу аёл укаси Маҳмудга ҳам таъбат сирларини ўргатган, шундан сўнг беморлар Маҳмудга ҳам мурожаат қила бошлаганлар. Айтиш мумкинки, Маҳмуд Торобий таъбиблик ҳунаридан ҳам халқни мўғуллар истибдодига қарши курашга тайёрлаш, ўзининг озодлик ва мустақиллик қарашларини тарғиб қилиш учун кенг фойдаланган бўлиши мумкин.

Маҳмуд Торобий сафдошлари орасида ақоид илми олими Шамсиддин Маҳбубий бирмунча ёрқин, йирик сиймо эди. У Маҳмуд Торобийнинг озодлик ғоясини фаол қўллаб-қувватлади. Маҳмуд Торобий ҳаракатининг муваффақияти кўп жиҳатдан Шамсиддин Маҳбубий номи билан боғлиқ. Шамсиддин Маҳбубий шариат ақидаларига асосланган анъанавий ислом ҳокимияти қудратини яхши биларди. Мовароуннахр ва Хуросонда зўрлаб қабул қилдирилган «Буюк Ясоқ» ҳукмронлиги даврида мусулмон дини ғояларидан қарши кураш воситаси сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқ эди.

Маҳмуд Торобийнинг Шамсиддин Маҳбубий билан танишиб, у билан ҳамкорлик қилиши қўзғолон йўлбошчиси учун янги-янги имкониятларни очиб берди: Маҳмуд Торобийнинг озод ҳаёт ҳақидаги фикри қуроли курашни бошлаш керак, деган қатъий қарорга айланди. «Бухорода, – деб ёзади Жувайний, – ўз насл-насаби ҳам фазлу камоли билан маълум ва машҳур бир олим киши бў-

либ, лақаби Шамсиддин Маҳбубий эрди. Бухоро имомларини хуш кўрмаслиги баҳона сабаб бўлиб, ана шу зот ул нодоннинг (Маҳмуд Торобийнинг) телба ишларига бош қўшди, унинг издошлари сафидан жой олди. Шу зот ўшал бидъатчига (Маҳмудга) «Менинг падари бузрукворим ҳикоя қилар эдиларким, аллақайси китобда ёзилишича, Бухоро Торобидин бир мард ҳоким чиқиб, дунёни обод этар экан. Ул киши ул марднинг белгию нишонларини ҳам айтиб эдилар. Ана шу белгию нишонларни мен сизда кўрадурмен», – деган экан. Ул беақл бидъатчи бу алдов таъсиринда янада талтайиб кетмишдир».

Торобий
ташвиқоти
кенг қулоч ёйди,
унинг халқ оммаси
орасида обрў-эътибо-
ри ошиб кетди. Бухоро-
нинг ҳоким доиралари ҳам
Торобий фаолиятига эъти-
борни қаратдилар. Шаҳар
зодагонлари, айниқса, ма-
ҳаллий садрлар назарида
Торобий исёнчи, жуда хавф-
ли ва ёмон одам бўлиб кў-
ринди.

Бинобарин, Маҳмуд То-
робий издошлари ва тарафдорлари сони
кун сайин ортиб борди. Ўзларининг озод
кунларини унутмаган, Малик Санжар
ва бошқа ватанпарварлар олиб борган
курашларни хотирасида сақлаб юр-
ган эркесвар деҳқонлару ҳунармандлар
ота-боболар тупроғини мўғул босқин-
чиларидан тозалаш ва зўравонлигу хўр-
лашларга қарши курашга чорловчи даъ-
ватларга лаббай деб жавоб беришга тай-
ёр эдилар. Маҳмуд Торобий ва унинг
тарафдорлари ғоялари мўғул ҳукмдорла-
рига ҳам маълум бўлди. Мўғул босқоқла-
ри, амирлар, садрлар халқ тўлқинини
тинчлантириш чоралари хусусида кен-
гаша бошладилар. Улар Хўжандга, мўғул
ноибни Маҳмуд Ялавочга чопар юбориб,
уни Бухорода юзага келган хавфли вазия-
тдан огоҳ этдилар. Ҳукмрон доиралар –
амирлар, садрлар, мўғул босқоқлари Маҳ-
муд Торобийга, унинг беҳисоб тарафдор-
ларига очикдан-очик қарши чиқишга
қўрқдилар. Улар халқ қаршисида ожиз
эдилар, шу боисдан халқ раҳнамоси –
Маҳмуд Торобийни айёрлик билан қўлга
тушириш режасини тузадилар.

«(Амирлар ва босқоқлар) Торобга қа-
раб йўлга чиқдилар, – деб ёзади Жувай-
ний, – ва (Маҳмуддан) Бухорога бориб,
шаҳарнинг зеби (файзи) бўлмоқни, унда
ўз қароргоҳини бунёд этмоқни илти-
мос қилдилар, мақсадлари (у) Вазидон
кўпригига етганда, тўсатдан ўқ ёғдириб
(уни) ўлдириш эди». Лекин Маҳмуд душ-
манларининг муддаосини пайқаб қола-

ди. Шунга қарамасдан, вазиятни бой бер-
маслик учун ўз издошларидан катта бир
гуруҳи ҳамроҳлигида Бухорога отланади,
бойдоқ (мўғуллар отряди, бу ерда карвон
маъносида)да укалари, опаси, Шамсид-
дин Маҳбубий ҳам бор эди. Бойдоқ Ва-
зидон кўпригига етганда, Маҳмуд таҳдид
солаётган хавфни бартараф этади: амшо
ва босқоқлардан ўз ниятларидан қайтиб,
итоат этишни талаб қилади. Жувайний
ёзади: «Йўлга тушгач, (Маҳмуд) мўғул-
лар бойдоғининг нияти бузилганини
пайқади. Улар Сарипулга яқинлашган-
ларида (Маҳмуд) бойдоқ бошлиғи бўл-
ган Тамшога қараб: «Бу ёмон аҳдиндан
қайт, йўқса, қўл теккизмасдан туриб,
бу ёруғ дунёни кўриб турган кўзларин-
гни ўйиб оламан», – деди. Унинг гапини
эшитган мўғуллар: «Равшанки, бизнинг
ниятимиздан ҳеч ким уни воқиф этгани
йўқ. Наҳотки унинг ҳамма гаплари тўғри
чикса?» – дедилар. (Мўғуллар) қўрқиб,
унга (ҳеч қандай) ёмонлик қилмадилар».

Маҳмуд Торобий одамлари билан
шаҳарга кириб келади. Ўз раҳнамосини
кутиб турган халқ унга олқишлар билан
пешвоз чиқади. Шуниси диққатга са-
зоворки, Маҳмуд Торобий шу заҳотиёқ
Малик Санжар саройига йўл олади. Маҳ-
муд Торобий Малик Санжар саройини ўз
қароргоҳи деб эълон қилади, бу бежиз
эмас эди. Шубҳасиз, унинг сиёсий мақса-
ди бор эди. Маҳмуд Торобий – бу билан
ўзини Малик Санжар ишининг давомчи-
си қилиб кўрсатмоқчи бўлади.

Бухоро қўлга киритилганидан сўнг Торобий ҳаракати кенг кулоч ёйди. «У қадам қўйган маҳаллаю бозорлар, – деб ёзади Жувайний, – шундай тирбанд бўлиб кетдики, ҳатто мушук ҳам юролмай қолди. Одамлар ундан оқ фотиҳа олмай ортига қайтмас эдилар».

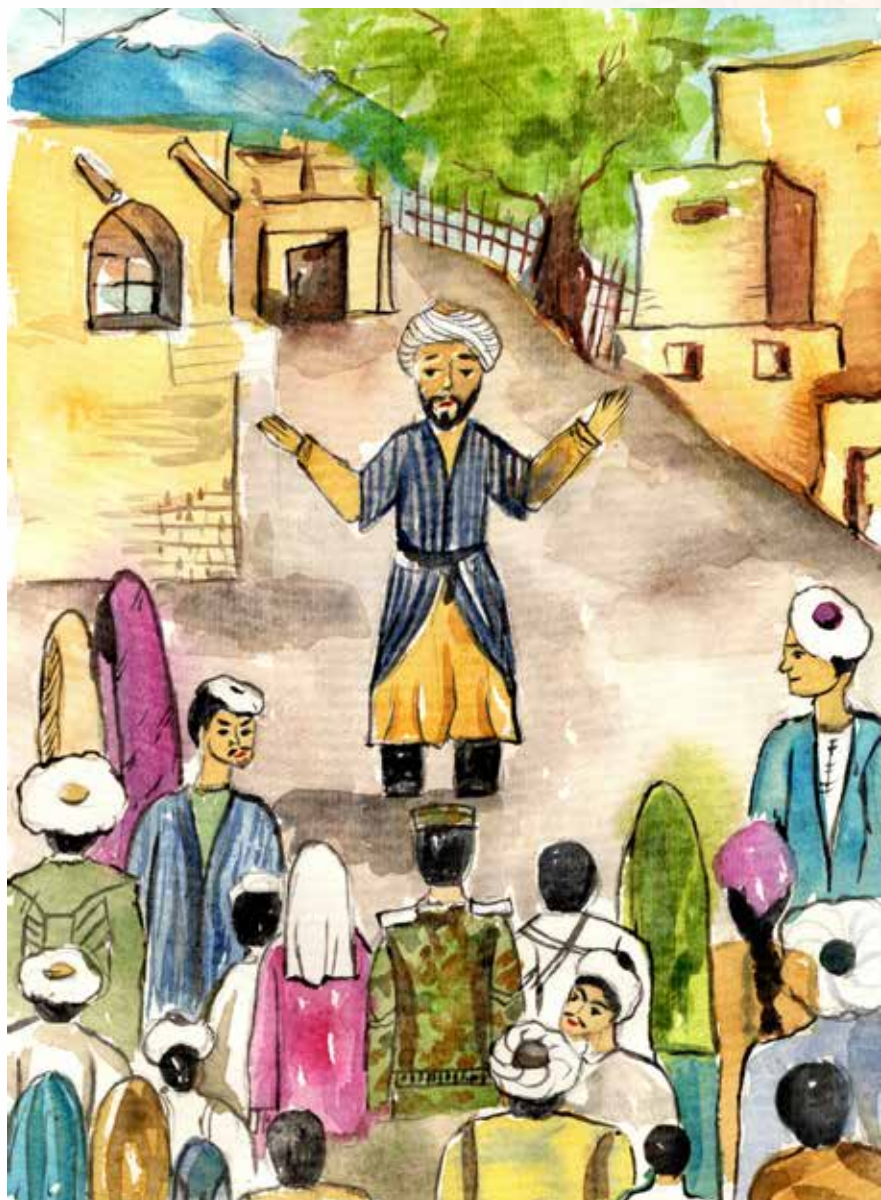
Айни пайтда Бухоро шаҳрининг зодагонлари халқ раҳнамосини бир ёқлик қилиш чорасини излар эдилар. «Шаҳар садрлари, амирлару бойлар сиртдан унга (Маҳмудга) ҳурмату эҳтиром кўрсатишга ҳаракат қилар, зимдан эса, авомнинг қўли устун келаётганини кўриб қулай йўл топиб, Маҳмудни ўлдирмоқ пайида бўлар эдилар. (Маҳмуд) издошларидан бир киши уни нокас кимсалар ниятидан воқиф этди. Маҳмуд шу заҳотиёқ шаҳар дарвозаларидан биридан яширин равишда чиқиб, дарвозага бойланган отлардан бирига миниб, шаҳарни тарк этди», – деб ёзади «Тарихи жаҳонгушой» китобининг муаллифи Атомалик Жувайний.

Маҳмуд Торобий шаҳардан чиқиб, шимолда жойлашган Абу Ҳафз тепалигида тўхтади. Садрлар, амирлар, мўғул босқоқлари Маҳмуд Торобийни шаҳардаги оломон ичидан узоқ ахтардилар, лекин уни тополмайдилар. Торобийнинг қочиб кетганидан хабар топган зодагонлар халқ йўлбошчисини тутиб келиш учун мўғул отлиқларини жўнатадилар. Мўғул отлиқлари Маҳмуд Торобийни тасодифан Абу Ҳафз тепалигида беҳисоб оломон ичида кўриб қоладилар. У билан тўқнашувга жазм этолмаган отлиқлар шаҳарга қайтадилар ва бундан амиру босқоқларни хабардор қиладилар.

Маҳмуд Торобий то Хўжанддан Бухорога, мўғул босқоқларига ёрдам бериш учун амир Маҳмуд Ялавочнинг қўшимча ёрдам кучлари келмаган экан, вақтни қўлдан бой бермай қуроли қўзғолон қилиш лозимлигини англаб етган эди. У билар эдики, халқ жангга тайёр,

унинг ҳар бир сўзини илҳақ бўлиб кутиб турибди. Жувайнийнинг этироф этишича: «авом халқ Хожа (яъни, Маҳмуд) бир ишора қилиши билан Абу Ҳафз тепалигига учиб чиқди ва шу заҳоти каттаю кичикнинг қўлидан идораи ихтиёр жиловни тушиб, одамлар гурас – гурас бўлиб қўлга, яланг тепага қараб оқа бошладилар, унинг хузурига келиб издиҳом пайдо этдилар, тинмай қий-чув солар эдилар».

Жувайний давом этади: «Шом намози вақти бўлиб қолди, шунда Маҳмуд халққа қараб: «Эй, адолат ҳомийлари! Яна нимани кутиб турибсиз?! Оламни кофирлардан тозалаш даркор! Ҳар ким топган қурол-аслаҳани, сўйил-чўқморни ишга солсин!», – деди».

Маҳмуд Торобий нутқи халқни жунбишга келтириб юборди, Бухоро атрофларидан одамлар гурас-гурас келиб, унинг сафига қўшила бошладилар.

Бирпасда лак-лак лашкар тўпланди, бу лашкар ёмон қуроолланган бўлса-да, лекин **она тупроқни келгинди истилочилардан тозалашга катъий бел боғлаган ватанпарвар кишилар эди.**

Маҳмуд Торобий беҳисоб лашкар билан яна Бухорога кириб келди, бу сафар Робиа саройига тушди. Амирлар, мўғул босқоқлари ва олий мартабали дин арбоблари исёнчиларга ён беришга мажбур бўлдилар. Бухоро ва унинг атрофлари Маҳмуд Торобий ҳамда унинг тарафдорлари назоратига ўтди. Шаҳардаги мўғул бойдоқлари ғалаёнчиларга зарба беришга журъат этолмадилар. Аммо амирлару садрлар жангга махфий тайёргарлик кўрар эдилар.

Маҳмуд Торобий вақтни бой бермай ўз режаларини амалга оширишга киришди. У Робиа саройига садрларни, аёнларни, олий мансабли дин арбобларини, шаҳар ақобирларини чорлаб, ўзини халифа деб эълон қилишларини талаб этди. Халқ тамоман Маҳмуд тарафида бўлгани туфайли дин арбоблари унинг талабини бажо келтиришга мажбур эдилар. Шаҳарнинг бош масжидида Маҳмуднинг номи хутбага қўшиб ўқилди ва у халифа деб эълон қилинди. Бош садр Бурхониддин Маҳмуд Торобийнинг талабига биноан Шамсиддин Маҳбубийни шаҳар садри этиб тайинлади. Шу тариқа Маҳмуд Торобий Бухоро ва унинг атрофларида ўз ҳокимиятини ўрнатади, ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятни қўлга олади.

Ўзини тўла ҳуқуқли ҳоким деб эълон қилган Маҳмуд Торобий, асосан шаҳар ақобирларига қарши қаратилган муҳим тадбирларни амалга оширишга киришади. Амирларни, мўғул босқоқларини, доруғаларни, садрларни, ҳукмрон табақанинг бошқа вакиллариини шаҳардан қувиб чиқаради. У кўпдан-кўп бойларни, мансабдору йирик дин арбобларини,

амалдорларни, мўғул босқоқларини қатл этади. Жувайнийнинг ёзишича, «ақобиру бою баёнларни ҳақорат қилади, шармандасини чиқаради, баъзиларини эса ўлдиради, бир қисми қочиб қутилади. Оддий халққа, дарбадарларга эса марҳамат кўрсатади».

Маҳмуд Торобий дин пешволарига ўз номини султон сифатида хутбага қўшиб ўқитади. **«Халифа», «Султон» унвонларини жорий этиш билан Маҳмуд Торобий Бухоро бундан буён мустақил эканлигини, мўғул хонларига итоат қилмаслигини таъкидлайди.**

Маҳмуд Торобий ўз издошларидан кичик бир қисмини бўлса ҳам, қуроляроғ билан таъминламай туриб, пухта қуроолланган мўғул навкарларига қарши муваффақиятли жанг қилиб бўлмаслигини яхши тушунар эди. Бир оз муддат ўтиб, исёнчиларнинг маълум қисми қуроолланди. Маҳмуд одамларни ўзининг «самовий махфий қўшини» – яъни жинлар қўзғолонда мадад беришига ишонтиради. Жувайний ошкора ғараз билан ёзадики, (Маҳмуд) «Менинг лашкарим икки қисмдан иборат: бири – Одам Ато наслидан, у кўзга кўринади, иккинчиси – самовий кучлардан иборат; ҳавода учадиган ва ерда юрадиган жинлар тўдаси. Энди мен бу кучларни сизлар учун ҳам топаман: сўзларим ростлигини билиш учун осмонга ва ерга боқинглар», дейди. (Маҳмуднинг) яқин кишилари ҳамда издошлари осмонга қарайдилар. Шунда у: «Мана бу ерда улар яшил либосда, худди шу жойнинг ўзида оқ кўйлақда учиб юрибдилар», деди. Оддий халқ унинг гапларига ишонади... у яна: «Оллоҳ таоло бизга ғойибдан қуроол ҳам беради», дейди. Худди шу аснода Шероз тарафдан аллақандай бир савдогар тўртта эшакка ортилган қилич олиб келиб қолади. Ана шу воқеадан сўнг оддий халқ ғалабага асло шубҳа қилмай, жангга киради».

Маҳмуд Торобий энг машаққатли кунлар ҳали олдинда эканлигини яхши биларди. Яқин орада Маҳмуд Ялавоч бошчилигида Хўжанддан беҳисоб мўғул босқоқлари Бухорога келишига ақли

етарди. У яна шуни биладики, шаҳардан қочган Бухоронинг «улуғ зотлари» қаршилик кўрсатишни тўхтатмайдилар, қандай қилиб бўлса ҳам бой берилган ҳокимиятни қайтариб олишга уринадилар. Дарҳақиқат, шаҳардан қочган амирлар, босқоқлар, садрлар Карманада шошилинч куч тўплаб, мўғул босқоқларини ишга солиб, жангга ҳозирлик кўрар эдилар.

Юзага келган вазиятни тушуниб, исёнчилар йўлбошчиси мўғуллар билан бўладиган навбатдаги курашга тайёрлана бошлади. Шаҳар ташқарисида лашкаргоҳ барпо этиш учун бойлардан чодир угиламлар ва бошқа нарсаларни тортиб олишни буюрди. Шу тариқа тез фурсатда исёнчиларнинг кўпдан-кўп чодирлари қад ростлади. Қўзғолоннинг бутун мамлакатга ёйилиш хавфи туғилди. Айни

пайтда мўғуллар Бухорога кирадилар. «Тарихи жаҳонгушой» муаллифининг ёзишича, «(Амирлар, садрлар) Бухорога йўл олдилар, (Маҳмуд) ҳам жангга тайёрланди ва душман қўшинларига қарши қўйлак-иштонли (совутсиз) бозорчиларни эргаштириб чиқди».

Икки томон қўшинлари чўлда бир-бирларига юзма-юз туриб саф тортади. Кўп ўтмай, қўзғолончилар билан сон-саноксиз мўғул босқоқлари ўртасида қонли жанг рўй беради. Исёнчилар яхши уюшган эдилар, улар мардона, фидокорона жанг қиладилар. Маҳмуд Торобий билан Шамсиддин Маҳбубий жанг айна қизгин тус олган жойда ҳозир бўлардилар. Жангда исёнчилар ғалаба қозонадилар. Мўғуллар ва маҳаллий бойлар

мағлубиятга учраб, Карманага қараб қочади. Исёнчилар уларни то Карманагача қувиб борадилар ва чекинаётган мўғул қўшинларининг кўпчилиги қириб ташланади.

Бу қонли тўқнашувда ҳар иккала томондан ўн минг одам ўлади. Қўзғолончилар ғалабаси Бухорода ва унинг атрофларида ҳокимият халқ қўлига ўтганидан далолат берар эди. Аммо қўзғолончиларнинг муҳим ғалабаси ҳаракат раҳнамоси – Маҳмуд Торобий ҳаётини бой бериш эвазига келади. Кармана яқинидаги қаттиқ олишувда исёнчилар раҳнамоси мўғул жангчиларининг бир дайди ўқи туфайли жон беради. Худди шу жангда Маҳмуднинг дўсти, фаол курашчи ва йўлбошчи Шамсиддин Маҳбубий ҳам ҳалок бўлади. Лекин буни на душман томон, на қўзғолончиларнинг ўзлари ҳам сезадилар. Жанг давом этади.

Ғалабадан сўнг қўзғолончилар Бухорога қайтиб келадилар ва шундагина Маҳмуд Торобийдан жудо бўлганларини биладилар. Маҳмуднинг сафдошлари марҳумни кўзга кўринмас «авлиё» деб атайдилар, Хожамиз (яъни, Маҳмуд Торобий) ҳадемай яна пайдо бўладилар, – деб ишонадилар.

Қўзғолончилар Маҳмуд Торобий ўрнига унинг икки укасини – қўзғолонда фаол қатнашган Муҳаммад билан Алини бошлиқ қилиб кўтарадилар. Маҳмуднинг укалари ҳақида гап кетар экан, шуни айтиш лозимки, тарихий адабиётларда Муҳаммад билан Али, Маҳмуд Торобийдан фарқли ўлароқ, етарли тажрибага ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлмаганлар, деган фикр ҳукм суради. Қўзғолон тарихини ёзган тадқиқотчилар ҳам Маҳмуд Торобийнинг укалари халқ орасида у қадар обрў-эътиборга эга бўлмаганлар, деган тахминга мойиллик билдирадилар.

Лекин муаррихларнинг Муҳаммад билан Алига берган салбий баҳолари аниқлик киритишни талаб қилади. Маҳмуд Торобий укаларининг қўзғолонда тутган ўрнини аниқлаш учун муаррих Жувай-

ний маълумотларини синчиклаб таҳлил қилиш баробарида, қўзғолоннинг боришини диққат билан кузатиш лозим бўлади. «Авом ва дарбадарлар, — деб ёзди Жувайний. Муҳаммад билан Алини ўзларига бошлиқ қилиб, талон-тарожга киришиб кетдилар». Қўзғолончиларнинг шаҳарни эгаллаб олиши, сон-саноксиз, пухта қуролланган мўғул босқоқларини Карманада тор-мор келтириши, хуллас, қўзғолоннинг муайян ғалабаси Маҳмуд Торобий ҳамда торобийчилар, хусусан, унинг укалари – Муҳаммад билан Али лозим пайтда ўз кучларини жангга тез ва пухта ҳозирлай олиш қобилиятига эга бўлганликларидан дарак бериб турибди. Зеро, улар ташкилотчилик иқтидоридан маҳрум бўлмаганлар. Исёнчилар уларни ўзларига бошлиқ қилиб бежиз кўтармаганлар. Аввало, шу нарса сир эмаски, қадим-қадимлардан буён ҳокимият наслдан-наслга ўтиб келган. Зотан, Муҳаммад билан Алининг Торобий ўрнига бошлиқ

қилиб қўтарилиши анъанавий, одатий ҳол бўлган. Деҳқонлару ҳунармандлар ана шу одатга риоя қилганлар. Қолаверса, бунинг бошқа сабаблари ҳам бор эди. Ҳаракат тарихига оид далилларга кўра, Муҳаммад ҳам, Али ҳам йўлбошчилик иқтидори — мардлик, жасурлик, одамларни ўз ортидан эргаштира олиш қобилиятига эга бўлган. Демак, исёнчилар Муҳаммадга ҳам, Алига ҳам қатъиятли, ботир, тажрибали раҳнамо сифатида ишонганлар.

Шу нарса аёнки, қўзғолон мобайнида қўлга киритилган яхши натижалар Муҳаммад билан Али учун битмас-туганмас тажриба манбаи бўлган. Улар ҳаётий тажрибаларига суяниб, амалий ишга ўтадилар. Жувайнийнинг айтишича, Маҳмуд бошлаган ишни давом эттирадilar, навбатдаги курашга тайёргарлик кўрадилар. Улар аввало маҳаллий феодаллар билан курашадилар, уларнинг мол-мулкларини тортиб олиб, бева-бечораларга бўлиб берадилар. Жувайний уларнинг бу ҳаракатини қоралаб, «дарҳол талон-тарожга киришиб кетдилар», деб ёзганида ана шу курашга муносабат билдирган эди.

Афсуски, Муҳаммад билан Али Маҳмуд Торобий бошлаган ишни поёнига етказа олишмади. Қўзғолоннинг кенг ёйилиши, Бухоро билан Кармананинг исёнчилар томонидан эгаллаб олиниши ҳукмдорларни, айниқса, садрларни қаттиқ қўрқитиб юборди. Таҳликага тушиб қолган ҳокимлар, ақобирлар, шаҳар аёнлари шошилиш чоралар кўра бошлайдилар, лак-лак лашкар тўплайдилар.

Ўқтой бошлиқ марказий аркони давлат ҳам, улус хони Чигатойхон ҳам, Мовароуннаҳр ҳокими — ноиб Маҳмуд Ялавоч ҳам, Бухоро садрлари ҳам — ҳаммаси бир бўлиб, бундан буён қўзғолоннинг Мовароуннаҳр ерларида аланга олмаслиги учун энг зарур тадбирларни белгиладилар.

Бухорода Элдиз нўён ва Чаған Қўрчи бошчилигида янги, тиш-тирноғигача қуролланган мўғулларнинг жазоловчи босқоқлари пайдо бўлади. Аммо қўзғо-

лончилар чекинмайдилар. Жувайний таъбирига кўра, «Бу бидъатчилар (яъни, Муҳаммад билан Али) яна ўз издошларини эргаштириб даштга чиқадилар ва қурол-яроқсиз ҳолда жанг қилиш учун саф тартадилар».

Исёнчилар билан мўғул босқоқлари ўртасида қонли, шиддатли жанг бўлади. Қўп ўтмай, Муҳаммад билан Али жангда шаҳид бўлишади. Қўзғолончилар раҳнамосиз қолиб, аҳвол ёмонлашади. Лекин улар бўш келмайдилар. Охиригача ғайрат-шижоат билан жанг қиладилар. Қурол-яроқсиз халқ катта талафот кўради. Жангда улар йигирма минг одам йўқотадилар. Шубҳасизки, мўғуллар ҳам улардан кам талафот кўрмайдилар. Шу тариқа элакчи Маҳмуд Торобий бошлаб берган халқ қўзғолони мағлубиятга юз тутди. Қўзғолоннинг қолган иштирокчиларини мўғул қўшинлари асир оладилар. Бухоро ва унинг атрофлари яна мўғул саркардалари, амирлари қўлига ўтади. Амирлар бошлиқ мўғул босқоқлари ғазаб отига миниб, Бухорони тамом вайрон этмоқчи, одамларини битта қўймай қириб ташлаб, бу вилоятни йилқи боқадиган яйловга айлантирмоқчи бўладилар. Аммо Хўжанддан етиб келган Маҳмуд Ялавоч мўғул жангчиларининг Бухорода қатли ом ва ялпи қирғин ўтказишига йўл қўймайди.

Бухоро халқ қўзғолони бостирилгандан сўнг Чигатойхон буюк давлат қонунига хилоф равишда ўзбошимчалик билан, улуғ ҳоқон Ўқтой билан келишмасдан Маҳмуд Ялавочни ноиблик мансабидан четлатади. Ўрнига ўз гумаштасини қўяди. Маҳмуд Ялавоч улуғ ҳоқон Ўқтойга Чигатойхон устидан арз қилиб, улус хони ўзини ҳокимиятдан ноҳақ четлатганини айтади. Чигатойхон ҳоқоннинг сўровига жавобан узрнома юборади. Ўқтой ҳоқон Чигатойхоннинг жавобномасини олгач, Мовароуннаҳрни унга ҳадя этади. Шу билан бирга у Маҳмуд Ялавочни Қорақурумга, ўз ҳузурига таклиф этади. Маҳмуд Ялавоч Мовароуннаҳрни тарк этиб, улуғ ҳоқон вазирлигини бўйнига

олади. Айни пайтда ҳоқон хазинабонига котиблик ҳам қилади.

Ўтган асрнинг 30-йилларида профессор А.Якубовский Маҳмуд

Торобий ҳаракатининг оқибатлари хусусида фикр юритиб: «Афсуски, билимларимизнинг ҳозирги босқичида, Маҳмуд Торобий қўзғолони мўғулларга қадар вужудга келган деҳқон ва ҳунармандларни эзиш шакллари бир оз бўлса ҳам юмшатдими, деган саволга жавоб бериш мумкин эмас», деб ёзади.

Шубҳасиз, ўтган давр ичида Чингизхон асос солган мўғуллар давлати тарихини ўрганиш борасида муайян ютуқларга эришилди. XIII—XIV асрларнинг ижтимоий-иқтисодий тарихига оид кўп муаммоларга аниқлик киритилди. Ана шу далилларга суянган ҳолда айтиш керакки, Маҳмуд Торобий раҳбарлигидаги халқ қўзғолони Мовароуннахр сиёсий ҳаётига таъсир кўрсатган. Аввало, қўзғолон оқибатида чингизийлар мамлакатни бевоҳита ўзлари идора қилишга ўтадилар — Маҳмуд Ялавоч мўғул хоқонининг ноиб вазифасидан четлатилади. Айни пайт-

да шунга эътибор бериш керакки, Ўқтой хоқон Чингизхоннинг розилиги билан Маҳмуд Ялавочнинг ўрнига унинг ўғлини, узоқни кўзлайдиган сиёсатчи ҳамда йирик ислохотчи бўлган Масъудбекни тайинлайди.

Мўғуллар замонидаги Мовароуннахрнинг иқтисодий ҳаёти ҳақида гап кетар экан, танга пуллар ҳақидаги илмга оид далиллар асосида шуни айтиш мумкинки, қўзғолон босилиши биланоқ бу соҳада ҳам айрим ўзгаришлар рўй берган. Е. Давидович ўзининг «Мўғуллар истилосидан кейинги Ўрта Осиёнинг пул хўжалиги ва XIII асрдаги Масъудбек ислохоти» номли рисоласида тангаларга оид далиллар таҳлилидан сўнг шундай муҳим хулосага келади: «Мўғуллар қўзғолончиларни жуда қийинчилик билан бостирдилар. Худди ана шу қўзғолондан сўнг Бухорода қумуш суви югуртирилган мис тангалар — дирҳамлар (1239—40 йиллар) чиқарилганки, буни тасодикий ҳол деб бўлмайди. Афтидан, олдинги пуллар қадрсизланган бўлса керакки, қадри йўқолган тангалар ўрнига бошқа, янги тангалар чиқариш зарурати туғилган. Қўзғолоннинг кенг ёйилиши ва қумуш суви югуртирилган мис дирҳамларнинг алмаштирилиши осойишталикдан дарак бермас эди.

Торобий қўзғолони бостирилгандан сўнг мўғул хонларининг айрим ён беришлардан қўзлаган муддаоси – халқ норозилигини бир оз бўлса-да пасайтиришга қаратилган эди. Айни пайтда бу ён беришлар, марҳаматлару меҳру шафқатлардан қўзда тутилган асосий мақсад – Ўқтой хоқон бошчилигидаги марказий ҳокимиятни ҳамда аркони давлатни мустаҳкамлаб олишдан иборат эди. Албатта, бу тадбирлари ўз навбатида, ҳукмрон табақанинг халқ ғазабидан, унинг жунбишга келиб, исён кўтаришидан қўрқишини ҳам кўрсатар эди.

Ўрта Осиё халқларининг мўғул истилочиларга қарши мазкур халқ озодлик кураши муҳим тарихий аҳамиятга эгадир. Турган гапки, Торобий бошлиқ исёнчилар ҳокимиятни ўз қўлларида тутиб туролмадилар. Маҳмуд Торобий ўз олдига қўйган сиёсий мақсадга эришолмади; негаки, бунинг учун ҳали тарихий шарт-шароит пишиб етилмаган эди. Гарчанд, Торобий қўзғолони у қадар узоқ давом этмаган бўлса-да, ўз табиати ва куч-қудрати жиҳатидан XIII асрдаги Ўрта Осиё халқларининг мустақиллик учун кураши тарихида алоҳида ўрин тутди.

Меҳнаткаш омма бу курашда катта саботу матонат кўрсатди, мардлигини, куч-ғайратини, жасоратини, эрксеварлик табиатини намоиш этди. Бундай озод-

лик ҳаракатининг муҳим жиҳатларидан бири шуки, бой-феодаллар истибдодидан озод бўлиш, ҳақсизлик-хуқуқсизликка қарши кураш, қарамлик сиёсатига қарши бош кўтариш жараёнида турли этник жамоаларнинг, қабилayo уруғларнинг ҳаракатларида бирдамлик вужудга келади, қўзғолонлар эса бу бирдамлик ва ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлайди.

Маҳмуд Торобий бўронли, шу билан бирга замондошларини ҳайратга солган шарафли ҳаётини ўз халқининг мустақиллиги учун, истилочилар ва маҳаллий ҳокимлар зулмидан озод бўлиши учун фидо қилди. Торобий йўл-бошчилигидаги қўзғолон халқимизни қуллик, қарамлик асоратига солувчи хорижий истилочиларга қарши олиб борилган озодлик кураши тарихида шунинг учун ҳам ёрқин, ўчмас из қолдирдики, унинг тарафдорлари, салафлари (Шамсиддин Маҳбубий, опаси, укалари Муҳаммад билан Али) мўғул истилочилари зулми остида эзилган, топталган, хору зор этилган халқни ҳимоя қилиб чиқдилар. Худди ана шу фазилати учун ҳам бу қўзғолон муҳим тарихий воқеа сифатида Ватанимиз солномасига зарҳал ҳарфлар билан ёзиб қўйилмоғи лозим.¹

¹ Луқмон Бойматовнинг мазкур мақоласи рус тилидан Сулаймон Раҳмон таржимаси асосида «Ёшлик» журналининг 1989 йил № 1–2 сонларида чоп этилган. Мақола китоб-альбом муаллифлари томонидан қисқартириб берилди. «Восстание Маҳмуда Тараби» рисоласи эса Душанбе шаҳрида, «Дониш» нашриётида 2011 йилда чоп этилган.

МАВЛОНО ШАМСИДДИН АЛ МАҲБУБИЙ АЛ БУХОРИЙ¹

Мавлоно Шамсиддин Маҳбубий ал Бухорий – буюк фақиҳ, валиюллоҳ, тарбиячи, саркарда, ватанпарвар зот бўлган. Мавлоно Бухоро шаҳрининг Самарқанд дарвозаси ташқарисидаги Нов қишлоғида туғилганлар. Абулхай Лакнавийнинг ёзишича, Мавлоно Шамсиддин илмни отаси Мавлоно Жалолиддин Убайдуллоҳдан ўрганиб, ўз даврининг улуғ алломаси даражасига етган. Мавлоно Шамсиддин усул илмининг билимдони бўлиб, ул зот қаламига мансуб «Таҳқиқул фуруқ» китоби машҳур. Мавлоно Шамсиддиннинг отаси Мавлоно Убайдуллоҳ ибн Иброҳим ибн Аҳмад Жалолиддин Маҳбубий (1146 – ?) пайғамбаримиз с.а.в.нинг саҳобалари Убода бин Сомит р.а. авлодларидан ҳисобланади. «Жомеъус сағир», «Китобул фуруқ» каби асарларни ёзган.²

«Тарихи Муллозода» китобида ёзилишича, Шамсиддин Маҳбубийнинг бобоси улуғ Садр Бурхон ал миллат вад дин Абдалазиз бин Умар ал Мозий эди. Маълумки, Чингизхон 1220 йилда катта қўшин билан келиб, Бухорони босиб олди. Минглаб бухороликлар ўлдирилди, обидалар вайрон этилди. Чингизийлар зулмига қарши 1238 йилда Бухорода Маҳмуд Торобий раҳбарлигида исён кўтарилди. Ушбу жангда Мавлоно Шамсиддин ал Маҳбубий ҳам иштирок қилди. Ҳазрат Маҳбубийнинг эл орасида обрўси гоёят баланд эди. Шу боис Маҳмуд Торо-

бий ҳазратларини ўзига пир билиб, шу кишининг кўмакларида бутун аҳолини мўғул-татар галаларига қарши қўзғатди.

Тарихий манбаларда ёзилишича, Маҳмуд Торобий атрофида йиғилганлар Бухоро шаҳрини мўғул-татар босқинчиларидан тозаладилар. Муғуллар ушбу жангда енгилиб, Карманага қараб қочади. Жумъа намозида хутбада Маҳмуд Торобий номи зикр этилади ва Шамсиддин ал Маҳбубий Садр-уш Шариа деб аталади. Қоидага кўра жумъа кунисидаги хутбада подшоҳ номи тилга олинади. Демак, эл Бухоро ҳукмдори деб Маҳмуд Торобийни, дину диёнат бўйича ўзининг раҳбари деб Маҳбубийни расман тан олган. Лекин Хўжанддан Маҳмуд Ялавоч катта қўшин билан келади ва ўртада қаттиқ жанг бошланади, ушбу жангда Маҳмуд Торобий ҳам, Мавлоно Шамсиддин Маҳбубий ҳам шаҳид бўладилар. Мавлоно Шамсиддиннинг жасадлари Чашмаи Аюб ёнидаги Шаръобод мазорига, яъни ўз ота-боболари қабри ёнига дафн қилинади.

Н.Йўлдошев, П.Ражабовларнинг «Мавлоно Шамсиддин ал Маҳбубий ал Бухорий» номли рисоалари «Бухоро» нашриётида 2001 йил чоп этилди. Бухоро шаҳридаги Янги Ер кўчасида Шамсиддин Маҳбубий номларига масжид бино этилди.

¹ Садриддин Салим Бухорий. Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: «Наврўз» нашриёти, 2015.

² Самъоний. «Ал Ансоб». – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 1999.

* * *

Бухоролик маълум ва машҳур донишмандлардан бири Шамсиддин Маҳбубий ал Бухорий бутун умри давомида муғул босқинчиларига ва уларга сотилган айрим диндорларга ҳамда маҳаллий бойларга мамлакат истиқлоли ва равнақи учун узоқ йиллар давомида гоҳо пинҳоний гоҳида очик кураш олиб боради.¹

Шамсиддин Маҳбубийнинг авлодлари донишманд ва ислом динининг садрларидан бўлиб, XII асрдаги садрларнинг биринчи намояндаларидан Бухоро шахрининг раислари ва имомлари бўлган Бурхониддинхон хонадонига мансубдир.

Муллозоданинг асарига қараганда, Бурхон (далил, гувоҳ, хужжат)лар авлодига мансуб кишилар садри жаҳон деб аталган улуғ унвонларга эга бўлган. Бу династияни ташкил этган улуғ садр Бурхон ал миллат ва дин бўлиб, уларнинг номлари Абдулазиз бинни Умар ал-Мозийдир.

Бухородан тахминан уч фарсах (20–25 км) шимолида Тороб қишлоғида элакчи уста Маҳмуд Торобий яшар эди. Бу қишлоқдаги деҳқонлар ва ҳунармандлар ўз йиғилишларида ўзларининг оғир ҳаётларидан шикоят қилар эдилар. Мўғул босқинчиларига қарши нутқлар сўзлар эдилар. Бу йиғилишларда Маҳмуд Торобий катта обрўга эга бўлиб, халқнинг ишончини қозонган эди. Маҳмуд Торобий бутун халқни муғулларга қарши кўтарилишга ва қуролланиб уларни мамлакатдан ҳайдашга даъват қилар эди. Маҳмуд Торобийнинг тарафдорлари кун сайин кўпая боради. Халқ кўзғолон кўтаришига ишора берилишини кутиб туради. Мўғул маъмурлари ғалаённи тўхтатишга ва бошланган кўзғолонни раҳбарсиз қолдириш мақсадида Торобийни ҳийла билан ўлдирмоқчи бўладилар. Аммо уларнинг бу уринишлари муваффақиятсиз чиқади. Ўша даврнинг тарихчиси Жувайнийнинг ёзишича, мўғуллар Мовароуннаҳрдаги ноиблари

Маҳмуд Ялавочдан ёрдам сўрайдилар. Ялавочнинг саройи Хўжанд шаҳрида эди. У Маҳмуд Торобий исёнини бостиришга катта лашкар юборишга ваъда беради. Торобий кўзғолон штабини Тороб қишлоғидан Бухорога кўчиради. У Торобийнинг яқин сафдошларидан ақоид олими Шамсиддин Маҳбубий билан учрашиб, уни кўзғолоннинг маънавий раҳбари этиб тайинлайди ва ўзига биринчи ноиб қилиб олади.

Шамсиддин Маҳбубий авом (оддий халқ) орасида катта обрўга эга эди, чунки у дин ҳомийлари бўлган мутаасиб руҳонийларнинг юқори қатлами муғуллар билан ҳамкорлик қилгани, ўз халқига хиёнат қилган сардорлардан норози эканлиги сабабли, Торобий бошчилигидаги халқ исёнига хайрихоҳлик билди-

¹ Н.Йулдошев, П.Ражабов. Мавлоно Шамсиддин ал-Маҳбубий ал-Бухорий. – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2001.

риб, шу исёнга бошчилик қилишни ўз зиммасига олади. Кейинроқ бу қўзғолоннинг маънавий раҳбарига айланади. Маҳмуд Торобий, Шамсиддин

Маҳбубий бошчиликларида шаҳар ва қишлоқлардан келган қўзғолон иштирокчилари билан кенгашлар ўтказдилар.

Бу кенгашда Ялавоч қўшинлари етиб келмай туриб, қўзғолон бошлашга қарор қилинади. Шаҳар ва қишлоқларни мўғул босқинчиларидан, уларнинг ҳамтовоқлари бўлган айрим бойлар ва мутаасиблардан тозалаш учун курашга бутун меҳнаткаш аҳолини сафарбар қилиш, курашувчи мард ўғлонлардан катта лашкар тўплашга қарор қилинади.

Маҳмуд Торобий ва Шамсиддин Маҳбубий бошчилигидаги бу ҳаракат умум халқ исёнига айланиб қолди. Бу ҳаракатда мустамлака зулмидан озод бўлиш ғояси билан ислом динининг софлигини сақлаш (кофирлардан тозалаш) ниятлари бирлашиб кетган эди. Бу ҳаракатнинг қатнашчилари ва раҳбарларининг анча қисми диндорлар ва уларнинг раҳбарлари имомлар, машойихлар, сўфийлар эдилар. Қўзғолоннинг асосий шиори Бухорони кофир мўғуллар ва

маҳаллий бойлардан тозалаш, мамлакат мустақиллигини таъминлаш, илгаригидек илмга ва ислом динига эркинлик бериш, камбағалларга бойларнинг ва мўғуллар томонидан босиб олинган мол-мулкни тақсимлаб бериш, халқ иқтисодий аҳволини яхшилашдан иборат эди. Шамсиддин Маҳбубий ҳам: «Отам ўзи ёзган китобида Торобдан буюк лашкарбоши чиқади, бутун дунёни забт этади. Маҳмуд Торобийнинг бутун ички ва ташқи қиёфаси отам башорат қилган ўша лашкарбошига ўхшайди, – деб айтган эди», дейди ва бу башоратга халқни ишонтиришга ҳаракат қилади.

Ўша вақтда қўзғолончилар томонига ўтган мунажжимлар ҳам осмондаги юлдузлар Маҳбубийнинг сўзларини тасдиқламоқда, деб тарғиб қила бошлайдилар. Маҳмуд Торобий Бухорога келиб Санжар Малик номидаги саройга тушади. Буни билган мўғуллар уни ўлдириш пайига тушадилар. Торобий яширин эшикдан чиқиб, олдинроқ тайёрлаб қўйилган отга ўтириб Абу Ҳафс (ҳазрати Имом) қўрғонига боради. Ўша жой қўзғолончиларнинг бош штабига айланиб қолган эди. Ва ўтказилган кенгашда қўзғолонни бошланганлиги эълон қилинди.

Халқ лашкари билан Бухорода мўғулларга қарши ҳужум қилинади. Мўғуллар бу жангларда мағлубиятга учраб, маҳаллий бойлар билан бирга Карманага қочиб кетишга мажбур бўладилар. Қўзғолончилар Бухорони эгаллайдилар. Малик Робиа номли саройда қўзғолончи халқ лашкарлари жойлашадилар. Иккинчи куни жума намозида Бухоро масжидларида хутба Маҳмуд Торобий номига ўқилиб, Шамсиддин Маҳбубийни эса «Садрал шарийъай аввал» (Шариатнинг биринчи садри, бошлиғи) деб эълон қилинади. Шаҳар мўғуллардан тозаланади. Торобий ўз ҳузурига Бухоро бойларини йиғиб, бу кенгашда мўғуллар билан ҳамкорлик қилган ва қочиб кетган бойларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, камбағалларга тақсимланиши ҳақида фармон чиқаради. Шу пайтда қурол етишмас эди. Жувайнийнинг ёзишича, Торобий: «Қурол қўлингизда бўлади у осмондан бизга юборилади», – деб қўзғолончиларни ишонтиради. Худди шу пайтда қурол билан савдо қиладиган савдогарлар карвони Шероздан Бухорога келади, шундай қилиб кўпгина қўзғолончилар турли уруш қуроллари билан таъминланадилар.

Қўзғолончилар Торобийнинг кароматларига ишонч ҳосил қилиб, мўғуллар билан жангларда мардонавор кураш олиб борадилар.

Бухородан қочиб кетган мўғуллар ва маҳаллий бойлар Карманада ҳарбий куч тўплай бошлайдилар. У ердан Бухорога ҳужум бошлайдилар. Торобий ва Маҳбубий қўзғолончи отрядларни бошида туриб душман қўшинларига бир неча қақшаткич зарбалар бера бошлайдилар. Қишлоқлардаги халқ оммаси ойболта, кетмон, белкурак билан қуролланиб, қочаётган душманларга ҳужум қилиб тинчлик бермайдилар. Ўн мингга яқин мўғул қўшинлари бу урушда ҳалок бўладилар.

Бу ғалаба Маҳмуд Торобий қўзғолонининг энг юқори нуқтаси эди. Хўжандан юборилган Маҳмуд Ялавочнинг катта қўшини мўғулларга ёрдамга етиб келади. Яна қаттиқ жанглар бошланиб кетади. Бу жангларда душман қўли устун келиб, Маҳмуд Торобий ва Шамсиддин Маҳбубий душманнинг камон ўқидан ҳалок бўладилар. Бу қўзғолон милодий йилнинг 1238 йилида бошланган.

Қўзғолоннинг ҳар иккала бошлиқлари бир вақтда ҳалок бўлишига сабаб шу эдики, улар, «бизларни Худонинг ўзи асрайди», деб совут ва қалқон киймас эдилар.

Қўзғолончилар Маҳмуд Торобийнинг укалари Муҳаммад билан Алини ўзларига бошлиқ қилиб кўтарадилар. Лекин уларнинг ташкилотчилик қобилиятлари йўқ эди, шунингдек, қўзғолончилар ўртасида обрўлари ҳам йўқ эди. Бу мўғуллар билан бўлган тўқнашувларда ўз аксини топади.

Мўғул лашкарбошлари Элдиз Нўён, Чекан Қўрчи раҳбарлигида келган ёрдам натижасида йигирма мингдан ошиқроқ қўзғолончилар ҳалок бўладилар. Мўғуллар яна Бухорога бостириб кирадилар, бутун жойларда қатлни авж олдирадилар. Кўпгина гуноҳсиз халқ, шу жумладан, садрлар, имомлар ва ислом дини донишманд олимларини ҳеч қандай гуноҳсиз ўлдира бошладилар. Ҳатто раҳмсизликда ном чиқарган Маҳмуд Яловоч ҳам одамларни оммавий ўлдиришни тўхтатишни талаб қиладди, чунки шаҳар ва қишлоқларнинг бўшаб қолиши ва солиқларни кимдан ундириш керак, деб мўғуллар Хони Ўғайдага арз қиладди. Хон эса: 636 (1239/1240) йилда бухориликларнинг «гуноҳидан кечганини» билдиради.¹

¹ Алоуддин Жувайний. «Тарихи жаҳон гушой» қўлёзма 148 бет.

ТОРОБ ТЕПА

Маҳмуд Торобий тепалиги Жондор тумани Тароб қишлоғининг ғарбида жойлашган. Тепа 3 қисмдан: йирик тўртбурчак тархга эга шимолдан жанубга қараб чўзилган қалъа ва иккита алоҳида-алоҳида жойлашган турар жой массивларидан иборат. Тепа асоси 200*125 м ва баландлиги 10 м ташкил этади. Қалъанинг устки қисми 170*85 м бўлиб, атрофи пахса девор билан ўраб олинган. Шарқий қисмида пандуссимон тўсиқ бўлиб, унда масжид жойлашган. Пандус (юқорига кўтарилиб боровчи йўлак) шарққа қараб 40 метрга чўзилган бўлиб охири қалъани турар жой массиви билан боғлайди. Турар жой массиви тўғрибурчакли тархга эга бўлиб, шимолдан жанубга қараб чўзилган. Узунлиги 200 м, эни эса 60–100 м ташкил этади. Баландлиги айрим жойларда 4 метрга етади. Қалъадан, тахминан, 80 м шимолга қараб яна бир турар жой массиви жойлашган. Ғарбдан-шарққа қараб жўзилган бу жой 270 м узунлик, 3 м баландликни ташкил этади. Қадимда Тороб қалъа атрофида аҳоли жуда зич жойлашган. Мавжуд маълумотларга қараганда ушбу тарихий объект IV–V асрларда қад ростлаб, XIX асрга қадар фаолият кўрсатган.

Ҳозирда ҳар учала массивни ҳам мазорлар эгаллаган. Тороб қишлоғи ҳақидаги илк маълумотлар Абдулкарим

ас-Самъонийнинг «ал-Ансоб»¹ китобида: «Тороб – Бухоро қишлоқларидан бўлиб, Хунбун (Хумин) қишлоғи яқинида жойлашган» деб тилга олинган. Наршахий бу қишлоқни Таровча деб атайди. Халқ этимологиясига кўра, Тороб ариқнинг кичрайган, торайган жойи маъносига эга. «Ғиёс-ул-луғотда» – мотам пайтларида кийиладиган рангли чопон деб келтирилган.²

Араб географлари асарларида Тороб қишлоғи ҳақида: «Бухородан 4 фарсах узоқда жойлашган катта қишлоқ» дея зикр қилинади.³ Тороб тепа 1238 йилдаги халқ қўзғолони раҳбари Маҳмуд Торобийнинг Ватани ва ушбу ҳаракатнинг пайдо бўлган жойи сифатида алоҳида шухрат қозонган.⁴ XVI асрда Тороб туман маркази саналиб, Хайрабод тумани, қумли чўл ва Зарафшон дарёси билан чегарадош бўлган.

1937 йилда объект ЎзССР Тарих ва археология институти экспедицияси раҳбари В.А. Шишкин⁵, 1964 йил ЎзССР ФАА ҳақиқий аъзоси Я.Ғуломов⁶ ва 1978–1990 йиллар Ўзбекистон ФА Археология институти Бухоро археологияси бўлими экспедицияси томонидан тадқиқ этилган.

В.А. Шишкиннинг хулосаларига қараганда, 1937 йилда Тороб тепа деворлари қисман пахсадан, қисман хом ғиштдан бўлиб, ўша вақтда улар жуда яхши

¹ Абдулкарим ас-Сомъоний. Насабнома. – Тошкент: 2017. 86-б.

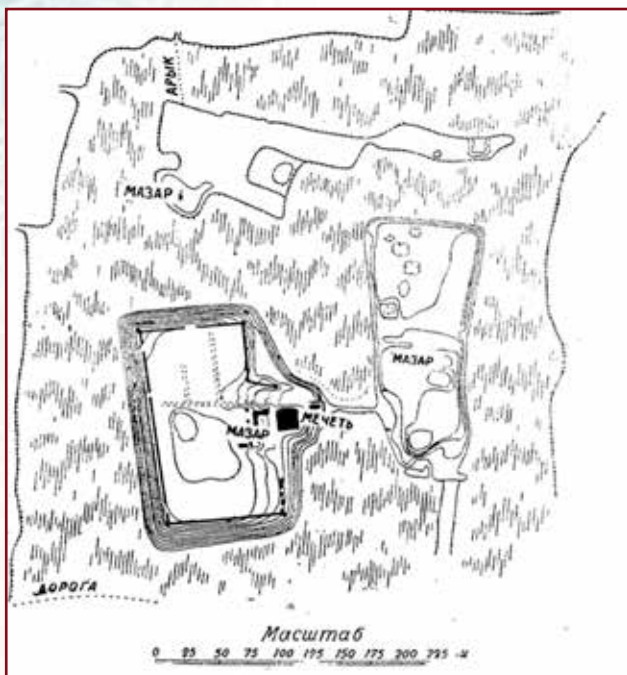
² А.Ш. Жумаев, И.Т. Муҳаммедов, А.Х. Ҳамроев. Ўлкамиздаги жой номлари. – Бухоро: «Бухоро», 1998. 35–36-бетлар.

³ В.В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – П.: стр. 120 и 130.

⁴ А.Ю. Якубовский. Восстание Тараби в 1238 г., Труды Института востоковедения. АН СССР, т. XVII, М.—Л. 1936, стр. 101–136.

⁵ В.А. Шишкин. Археологические работы 1937 г. в Западной части Бухарского оазиса. «УзФАН». – Т.: 1940.

⁶ Я. Ғуломов. «Фан ва турмуш», 1966, 11-сон, 8-10-бетлар

Тороб қўрғони. 1937 йил.

сақланган. Қалъа дарвозалари шарқий томонда жойлашган. Улардан узоқ бўлмаган жойда XIX асрда қурилган айвонли масжид бор. Ҳозирги кунда ушбу масжид янгидан қурилган. Масжид олдида – ярим вайрона бинолар, унинг ортида эса «Хожа Тороб» мозори бор.

Бу тепалик ҳар томондан ботқоқлик, пасттекислик билан ўралган ва шўрланган лой тупроқдан иборат. Қазилган хандақларга қарамасдан бу пасттекисликда, дренаж канали ҳозирда мавжуд бўлса-да, ер ости сувлари 1,5–2 м чуқурликда жойлашган.

В.А. Шишкин 1937 йилда қўрғоннинг тепа қисми қалин қатламининг йўқлиги сабабли унинг ҳаттоки, тахминан, қадимийлик даражасини аниқлаш мушкуллигини таъкидлайди. Археологик қазилмалар жараёнида керамика кам учрайди ва хронологияси VI–VIII асрларга тўғри келиши мумкин, деган хулосага келади. Сақланиб қолingan даражаси ва осон кузатиладиган кўчаларни инобатга олган ҳолда айтишимиз мумкинки, қалъа бир – икки асрлар олдин тарк этилган.

1964 йил кузида ЎзССР ФаА ҳақиқий аъзоси Яҳё Ғуломов бошчилигидаги «Машҳур кишилар қабри изидан» рукни

остида тарихий жойларга экспедиция уюштирилади. Тепалик тарихи ва мавжуд лой сувоқли бешта қабрлар кўздан кечирилиб ўрганилади. Таниқли олимнинг гувоҳлик беришича, ўша пайтда тепада беш қабр ва ҳар бир сағана ёнида биттадан туғ мавжуд бўлган. Булар Маҳмуд Торобий, Шамсуддин Маҳбубий, Хомуш, Муҳаммад ва Али Торобийларнинг қабридир деган фикрни илгари сурган.

1988 йили БухДУ профессори Р. Воҳидов¹ Маҳмуд Торобийга бағишлаб ёзган рисоласида тепа тарихига тўхталган. Тепа ва унинг атрофи аянчли ҳолатда эканлигидан афсусланган. Жумладан: «... Жасур авлодларимиз хотирасини ёдга олайлик улар номини абадийлаштириш, оромгоҳини обод этиш, музей барпо қилиш, дарсларимизда уларнинг жасорати ҳақида сўзлаш бурчимиздир» деб яхши ният қилган эди.

2021 йил октябрь ойида Тороб тепа ушбу китоб муаллифлари томонидан бориб ўрганилди. Қабристон сифатида фойдаланиб келинаётган тепа ва тепа атрофи тарих учун сурагга муҳрланди. Тороб тепа бугунги кунда тўлиқ қабристон сифатида атрофи ўраб олинган. То-

Тороб тепа. 1964 йил.

¹Р.Воҳидов. Қасоскорнинг ўлими. – Бухоро: «Бухоро», 1988.

роб қўрғонига шимол томонидан дарвоза орқали кириб борилади.

Тўғридаги замонавий масжид ва ўнг томонда мазор билан қуршаб олинган Тороб тепа харобалари томон йўлак бошлаб боради. Тепа устида лой шувоқ қилинган алоҳида ажралиб турган қабр ва яна бир неча қабр харобалари яққол кўзга ташланади.

Тепага чиқиш олдида ташландиқ тош қудуқ харобаси ва унга яқинроқ жойда янги қудуқ бор. Қудуқ олдида ёғочдан қилинган 3х3 м ўлчамли кичик уй ҳам қурилган. У ҳам зиёратчилар учун қулайлик яратиш мақсадида қурилган бўлса керак.

Ўрганилган манбаларни таҳлил қилган ҳолда шундай хулосалар чиқарилди:

1. Тороб тепа ушбу ном билан тарихий манбаларда тилга олинишидан анча олдинроқ милодий IV–VI асрларда қўриқчи тепа сифатида мавжуд бўлган.

2. XI, XIII асрларда савдо маркази сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

3. 1238 йил мўғулларга қарши курашдан сўнг маҳаллий қаҳрамон Маҳмуд Торобийнинг ҳарбий истеҳкоми сифатида тарихда ном қолдирган.

4. XVI асрга келиб яна савдо ва маъмурий марказ сифатидаги аҳамиятини тиклаган.

Маҳмуд Торобий қабри.

1964 йилда суратларда акс этган туғлар сони ҳам бештадан тўққизтага кўпайган. 2021 йил.

Тороб тепадаги қабрлар устидаги туғлар.

Тепа атрофида мудофаа девори излари ва қолдиқлари ҳам сақланиб қолган. 2021 йил.

Тороб тепага чиқиш йўлаги.

2021 йил.

Тороб тепадаги пахса ва хом ғишдан қурилган девор қолдиқлари. 2021 йил.

Тороб тепадаги пахса девор қолдиқлари. 2021 йил.

Тороб тепанинг юқори қисми. 2021 йил.

Тороб тепанинг умумий кўриниши. 2021 йил.

**Тороб тепадаги
эски тош қудуқ.
2021 йил.**

Таниқли археолог Я. Ғуломов бу ерда 5 киши – Маҳмуд Торобий, Шамсуддин Маҳбубий, Хомуш, Муҳаммад ва Али Торобийларнинг қабри борлигини таъкидлайди. Бироқ, кейинчалик тадқиқот олиб борган олимлар Н.Ўлдошев¹ ва С.Бухорийлар² аниқ манбалар асосида Мавлоно Шамсиддиннинг жасадлари Чашмаи Айюб ёнидаги Шаръобод мазорида, яъни ўз ота-боболари қабри ёнида дафн қилинганлигини ёзишган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 4 октябрдаги 849-сонли «Моддий маданий мероснинг кўчмас мулк объектлари миллий рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорида Тороб қўрғони маданий мерос объекти сифатида рўйхатга олинган.

**Тороб тепадаги усти
ёпилган янги қудуқ.
2021 йил.**

ВАТАНПАРВАРЛИК БОҒИ

2021 йил 13 январь куни ЖОНДОР ТУМАНИ МАРКАЗИДА ЖОЙЛАШГАН МАҲМУД ТОРОБИЙ НОМИДАГИ ВАТАНПАРВАРЛИК БОҒИНИНГ ТАНТАНАЛИ ОЧИЛИШ МАРОСИМИ БЎЛИБ ЎТДИ.

ҚАРИЙБ 5 ГЕКТАР ҲУДУДДАГИ МАЗКУР БОҒ ЎТГАН ҚИСҚА ФУРСАТ ИЧИДА ЯНГИ ҚИЁФА КАСБ ЭТДИ. БУ ЕРДА 2020 ЙИЛ МОБАЙНИДА «САРДОРБЕК ЖЎЙМЎМИН ҚУРИЛИШ» МЧЖ БУНЁДКОРЛАРИ ТОМОНИДАН 3 МИЛЛИАРД СЎМЛИК ҚУРИЛИШ-ТАЪМИРЛАШ ИШЛАРИ АМАЛГА ОШИРИЛДИ.

ВАТАНПАРВАРЛИК БОҒИДА ТАНК, ПИЁДАЛАР
ВА ДЕСАНТЧИЛАР ЖАНГОВАР МАШИНАЛАРИ,
ЗИРҲЛИ ТРАНСПОРТЁРЛАР, ТУРЛИ КАЛИБРЛИ
АРТИЛЛЕРИЯ ҚУРОЛЛАРИ ЎРИН ОЛГАН.

ЭЪТИБОРЛИ ЖИҲАТИ, БУ ЕРДА ЮРТИМИЗ МАН-
ФААТЛАРИНИ НАФАҚАТ ҲАРБИЙ, БАЛКИ
БАРЧА СОҲАЛАРДА ҲИМОЯ ҚИЛИШГА ТАЙЁР
ТУРИШ ҲАМДА ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРИМИЗНИНГ

ШУ ЎРИНДА БОҒДА ХАЛҚИ-
МИЗНИНГ АСЛ ФАРЗАНДИ,
ЮРТ ОЗОДЛИГИ ЙЎЛИДА ЖОН-
ФИДО ҚИЛГАН БУЮК АЖДОДИ-
МИЗ МАҲМУД ТОРОБИЙ ХОТИРАСИ-
ГА ТАНИҚЛИ ҲАЙКАЛТАРОШ ҚҮРБОН
НОРХЎРОЗОВ ТОМОНИДАН ИШЛАНГАН
МАБОҲАТЛИ ҲАЙКАЛНИ АЛОҲИДА ТАЪКИД-
ЛАШ ЖОИЗ.

ҚУДРАТИНИ ҲАЁТИЙ МИСОЛЛАР ВА ТАЪ-
СИРЧАН КЎРГАЗМАЛИ ВОСИТАЛАР ОРҚАЛИ
ЁШЛАР ОНГИГА СИНГДИРИБ БОРИШГА АЛОҲИ-
ДА ЭЪТИБОР ҚАРАТИЛГАН.

ҚОЛАВЕРСА, БОҒ МАДАНИЙ ҲОРДИҚ
ЧИҚАРИБ, ТАРИХИЙ ХОТИРА ВА
САЛОҲИЯТНИ ЮКСАЛТИРАДИГАН
МАЖМУА ҲАМДИР.
ВАТАНПАРВАРЛИК БОҒИНИНГ
ОЧИЛИШ МАРОСИМИДА ИШТИРОК
ЭТГАН ВИЛОЯТ ҲОКИМИ
БОТИР ЗАРИПОВ АЙНИ ШУ
ЖИҲАТЛАРНИ ЭЪТИРОФ ЭТДИ.

— БОҒНИ БАРПО ЭТИШДАН КЎЗЛАНГАН
АСОСИЙ МАҚСАД — АҲОЛИ, АЙНИҚСА,
ЁШЛАРДА ТАРИХИМИЗ ВА МАДАНИЯТИМИЗДАН
ҒУРУРЛАНИШ ТУЙҒУСИНИ КУЧАЙТИРИШ,
ВАТАН РАВНАҚИ ЙЎЛИДА ФИДОКОРОНА
КУРАШГАН МИЛЛИЙ ҚАҲРАМОНЛАРИМИЗ
НОМИНИ АБАДИЙЛАШТИРИШ, ШУНИНГДЕК,
ЁШЛАРИМИЗ ҚАЛБИДА МАМЛАКАТИМИЗ
ҚУДРАТИ ВА САЛОҲИЯТИГА БЎЛГАН ИШОНЧНИ
КУЧАЙТИРИШДАН ИБОРАТДИР, – ДЕДИ ВИЛОЯТ
РАҲБАРИ.

ТАДБИРДА МАҲМУД ТОРОБИЙНИНГ ХАЛҚ
ҚАҲРАМОНИ СИФАТИДАГИ ЖАСОРАТИ АЛОҲИДА
ТИЛГА ОЛИНДИ. УНИНГ ЖАСОРАТИ ДОВЮРАК
ВА ЖАСУР АЁЛ ПОДШОҲ ТЎМАРИС, ЭРК
УЧУН КУРАШЧИ, ХАЛҚПАРВАР ЧЎПОН ЙИГИТ
ШИРОҚ, ХАЛҚ ҚАҲРАМОНЛАРИ МУҚАННА,
ТЕМУР МАЛИК, ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ,
НАЖМИДДИН КУБРОЛАР ҚАТОРИДА ТУРИШИ
ЭЪТИРОФ ЭТИЛДИ. БУХОРО ВИЛОЯТИ ҲОКИМИ
БОТИР ЗАРИПОВ МУТАСАДДИЛАР ИШТИРОКИДА
МАҲМУД ТОРОБИЙ ҲАЙКАЛИНИ ОЧДИ.

ХАЛҚ ҚАҲРАМОНИ
ХАЙКАЛИ ПОЙИГА ГУЛ
ҚЎЙИБ, УНИНГ ХОТИРАСИГА
ҲУРМАТ БАЖО КЕЛТИРДИ.
ШУНДАН СЎНГ ТУРЛИ ДАВЛАТ
ОРГАНЛАРИ ВАКИЛЛАРИ ТОМОНИДАН
ГУЛЧАМБАРЛАР ҚЎЙИЛДИ.
ТАДБИРДА ҲАРБИЙ
ХИЗМАТЧИЛАРНИНГ КЎРГАЗМАЛИ
ЧИҚИШЛАРИ НАМОЙИШ ЭТИЛДИ.

ТОРОБИЙ ШИЖОАТИНИ АКС ЭТТИРГАН ҲАЙКАЛ

Ўзбекистон Бадиий Академияси аъзоси, машҳур ҳайкалтарош Қурбон Норхўрозов 1956 йилда Қашқадарё вилоятининг Чирокчи туманида туғилган. У 1979 йилда собиқ Островский номи Тошкент театр ва рассомчилик институтининг ҳайкалтарошлик бўлимига ўқишга кириб, 1984 йили институтни тамомлаб, йўлланма билан Бухорои Шарифга юборилади.

У 1987 йилда Бухоро шаҳридаги «Варахша» меҳмонхонаси олдида рамзий «Қанотли туя» монументал ҳайкалини латундан ишлаб ўрнатди. Ҳайкал проекти муаллифи архитектор Зоиршо Қили-

чевдир. 1989 йили Бухоро шаҳрида бўлиб ўтган Халқаро ҳайкалтарошлар симпозиумининг ташкилотчиси. 1990 йилдан Ўзбекистон Бадиий академияси Бадиий ижодкорлар уюшмаси аъзоси. Бухородаги «От спорти» комплекси олдида «Чопар отлар» монументал ҳайкалини Улуғбек Мардиев, Улаш Уроқовлар билан биргаликда ўрнатган. Шу жумладан, Бухоро давлат университети ҳудудида А.Фитрат, Ибн Сино, М.Ашрафий, А.Навоий бюстлари ва Ф.Ҳўжаевнинг ярим фигура ҳайкаллари ўрнатган. Ўзбекистон Республикаси бўйича бир нечта «Мотамсаро она» ҳайкаллари ҳам ишлаган. 1999 йилда «Алпомиш» достонининг 1000 йиллик юбилеи Термиз шаҳрида халқаро миқёсда байрам қилинган эди. Шу муносабат билан ўтказилган танловда ғолиб чиққан Қ. Норхўрозов, У. Уроқов ва У. Мардиевлар ҳамкорликда «Алпомиш» ҳайкали мажмуасини яратди.

2017 йили мухтарам юртбошимиз Ш.М. Мирзиёев томонидан мажмуанинг янги проекти танлаб олинди. Қурбон Норхўрозовнинг Алпомишнинг Бойчибор оти билан ишланган ҳайкали лойиҳаси танловида ғолиб бўлиб, мазкур ҳайкал 2019 йил 6–11 апрель кунлари бўлиб ўтган I халқаро бахшичилик фестивалида очилди. Унинг ижодий ишлари Корея, Туркия, Япония, Германия, Франция, Британия, АҚШ ва бошқа давлатларнинг галарей ва шахсий жамланмаларида сақланмоқда.

«Қанотсиз фаришта» – 2011 й. АҚШ фуқароси Жамлан; «Шарқ озодлиги» – 2012 й. Лондон – «Замана» галарейси;

«Мифология» – 2014 й. Корея – Халқаро симпозиуми; «Хаёт юки» – 2015 й. Туркия – Халқаро симпозиуми (Бодрум); «Мувозанат» – 2021 й. Туркия – Халқаро симпозиуми (Малтепа);

Халқаро симпозиумлар қатнашчиси:

1989 йил – Дзинтари, Латвия.
2003 йил – Навоий шаҳри.
2014 йил – Корея Республикаси.
2015 йил – Туркия, Анқара.
2021 йил – Туркия, Малтепа.

Мукофот ва унвонлар:

2015 йил – Ўзбекистон Бадий академиясининг «Олтин медали».

2017 йил – Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти – «Эътироф».

2017 йил – «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими» фахрий унвони.

Ўзбекистон Бадий Академияси аъзоси, ҳайкалтарош Қурбон Норхўрозовнинг Бухоролик ватанпарвар, халқ озодлик ҳаракатининг етакчиси Маҳмуд Торобийга бағишланган иши ҳам диққатга сазоводир. Собиқ Бухоро вилоят ҳокими Ўктам

Барноев (раҳматли) ташаббуси билан 2020 йил февралда Жондор туманида халқ қаҳрамони Маҳмуд Торобий номи билан аталувчи Ватанпарварлик боғини ташкил этиш режаси белгиланган эди. Ушбу мақсадда Ўзбекистон Тарихчилар жамияти Бухоро вилояти бўлими раиси Азалшоҳ

Ҳамроевга тарихий манбаларга таянган ҳолда, Маҳмуд Торобий қиёфаси (эскизи)ни яратиш вазифаси топширилди. Бу вазифани бажариш учун А.Ҳ. Ҳамроев «Ўзбекистон» НМИУ дизайнер-рассоми Умид Сулаймонов билан ҳамкорликда Маҳмуд Торобий эскизини яратди. Ушбу эскиз бўлажак ҳайкал учун асос бўлиб хизмат қилди.

2020 йил 2 мартда собиқ Бухоро вилояти ҳокими К.Ж. Камолов (раҳматли) Маҳмуд Торобий ҳайкалининг эскизи, ғояси, бутун боғ ландшафт структурасини комиссия аъзолари билан муҳокама қилиб, тасдиқлаган эди.

Ушбу халқ қаҳрамони ҳайкалини яратган Қурбон Норхўрозов шундай дейди: «Халқимизнинг буюк фарзанди, мард ўғлони, минг-минглаб инсонлар-

ни орқасидан эргаштира олган Маҳмуд Торобий ва унинг сафдошлари кўкракларини қалқон қилиб мардларча ҳалок бўдилар. Биз бундай халқ қаҳрамонларини ҳеч қачон ёдимиздан чиқармаймиз!

Маҳмуд Торобий ҳайкали образидаги аҳамиятли жиҳатлар: унинг узоқларга мардоновор ва жиддий қарашлари, чап қўлида қалқонни олдинга тутиб, ёвдан ҳимояга ҳозир туриши, аммо ўнг қўлидаги қиличини орқароққа ушлаб туриши – унинг тинчлик тарафдори эканлигини билдиради. Лекин ёв хужум қилса, албатта ўзини ва халқини, Ватанини ҳимоя қилишга тайёр эканлигини билдиради. Халқ ҳимоячиси оёқларини маҳкам ерга тираган ҳолда, кўксини қалқондек тутиб, мардонавор туриши, узоқларга огоҳ ва сергак қараб, ҳимояга шай бўлиб туриши унинг мард, кўркмас ўғлон эканлигидан далолат беради. Унинг устидаги кийимлари ўзи яшаган даврга ва ҳарбий ҳолатга мос эканлиги образнинг тўлақонли бўлишига ёрдам беради».

МАҲМУД ТОРОБИЙ ЖОМЕЪ МАСЖИДИ

Ривоятларга қараганда, ушбу масжид буюк фақиҳ Шамсиддин Маҳбубий кўрсатмасига биноан, буюк ватанпарвар ва моҳир саркарда Маҳмуд Торобий номига атаб қўйилган экан. Масжид Бухоро шаҳридаги Маҳмуд Торобий кўчаси, 2-уйда жойлашган бўлиб, у ўз фаолиятини 1991 йил 20 августда (68-р қарорга асосан) бошланган бўлиб, унга ер майдони Бухоро шаҳар ҳокимининг 1994 йил 27 январдаги 17-сонли қарорига асосан ажратилган. Масжид қурилиши тўлиқ ҳашар йўли билан амалга оширилган.

Масжид 2018 йилда тўлиқ қайта таъмирланган бўлиб, унинг майдони 1800 м² ни ташкил қилади. Жамоат сонининг ортганини ҳисобга олиб, хонақоҳ ёнидаги айвон атрофи ўраб олиниб, масжидга қўшилган. Айни пайтда масжидда 300 киши намоз ўқий олади. Намозхонларга қулайлик яратиш мақсадида, масжид ҳудудида замонавий таҳоратхона барпо этилган. Имом-хатиб ва мутавалли учун, шунингдек, хўжалик буюмлари сақладиган хоналар мавжуд.

МАВЛОНО ШАМСИДДИН МАҲБУБИЙ ЖОМЕЪ МАСЖИДИ

Мавлоно Шамсиддин Маҳбубий номли жомеъ масжиди 1998 йилда ҳашар йўли билан қурилган. Масжиднинг номи бир неча аср олдин масжид ҳудудида яшаган фикҳ (ҳуқуқ илми) олими Мавлоно Шамсиддин Маҳбубийга нисбат берилган. Ул зот XII аср охирида Бухоро шаҳрининг Самарқанд дарвозаси ташқарисида жойлашган Нов қишлоғида туғилган. Мавлоно Шамсиддин Маҳбубий 1238 йилда Бухорода бошланган Маҳмуд Торобий кўзғолонининг маънавий раҳнамоси бўлиб донг таратган ва мўғулларнинг камон ўқидан шаҳид бўлган. Ул зот Бухоро мадрасаларида таълим олиб, фақиҳ олим бўлиб етишади. Мавлоно Маҳбубий замондошлари томонидан «Садр-уш Шариъ-ал аввал», «Садр-уш Шариъ ал-Акбар» каби фахрли номлар билан аталган.

Кўпгина тарихий асарларда Шамсиддин Маҳбубий номи зикр қилинганига қарамасдан, бу машҳур шахснинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида муфассал маълумот

кам учрайди. Манбаларда бул зоти шарифнинг 1220 йилда мўғул хони Чингизхон Бухорони босиб олгани, обод ва гўзал шаҳарни харобага айлантиргани, шаҳар аҳлини раҳмсизларча шаҳид қилганининг бариға гувоҳ бўлгани ва шу сабабли мўғулларга нисбатан пинҳона ва ошкора курашлар олиб борганлиги ҳақида баён қилинади.

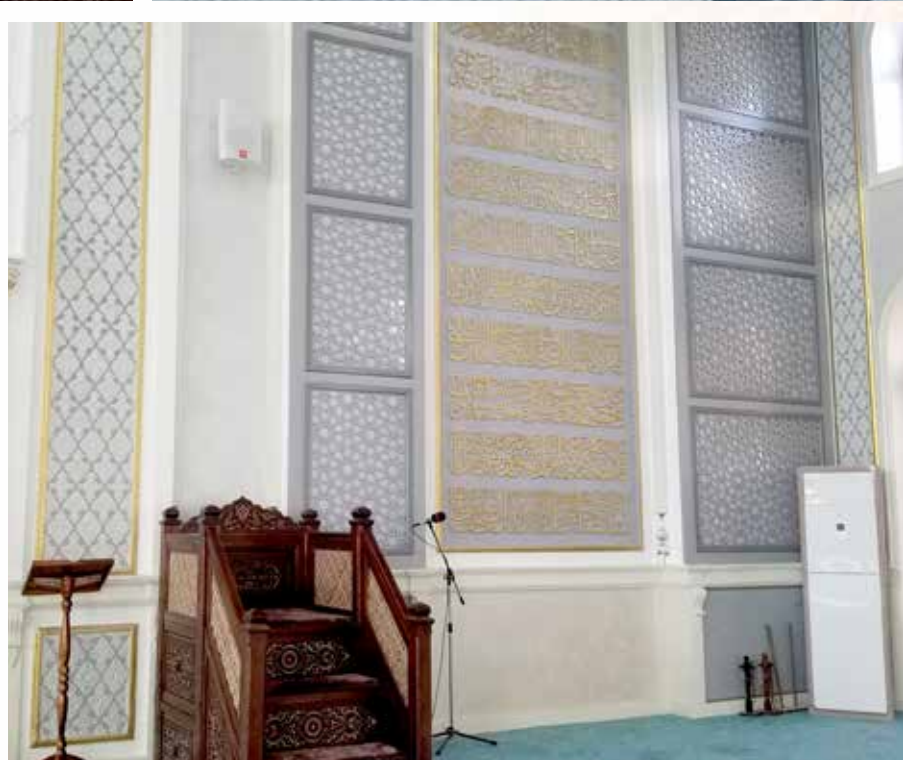
Шамсиддин Маҳбубийдан кейин унинг ўғли – Маҳмуд ибн Аҳмад Убайдуллоҳ ибн Иброҳим ибн Аҳмад ал-Маҳбубий ҳам фикҳшунос олим бўлиб етишади. Ҳанафий мазҳабининг тарғиботчиларидан бири бўлган олим «Тоҷ-уш Шариъ» (шариатнинг тожи) мақомини олади. Манбаларда ёзилишича, «Ал Виқоя ар Рифоя масоил ҳидоя» ёки қисқача «ал Виқоя» номли фикҳий китоби Аҳмад ал Маҳбубий қаламига мансуб бўлиб, бу китоб ҳанафий мазҳабида тан олин «Мутуни арбаъ» номли тўрт китобнинг биридир.

МАВЛОНО ШАМСИДДИН МАҲБУБИЙ
ЖОМЕЪ МАСЖИДИ

... БУ ҚАДИМ ВА АЗИМ ШАҲАРЛАР: БОЙКЕНТ, ВОБКЕНТ, ШОФИРКОН, РОМИТАН, ҒИЖДУВОН КАБИ ҚАДИМГИ КЕНТЛАРНИ ЎЗ БАҒРИГА ОЛГАН БУХОРО ВОҲАСИДА ЯШАГАН ЭРКСЕВАР АЖДОДЛАРИМИЗ ҲАР ҚАНДАЙ ИСТИБДОД ВА ЗУЛМГА ҚАРАМАЙ, ЭЛ-ЮРТ ОЗОДЛИГИ ЙЎЛИДА МУТТАСИЛ ҚАҲРАМОНОНА КУРАШИБ КЕЛДИЛАР. ЁВУЗ БОСҚИНЧИ ВА ИСТИЛОЧИЛАРГА ҚАРШИ ОЗОДЛИК БАЙРОҒИНИ КЎТАРГАН ШИРОҚ, ТЎМАРИС, СПИТАМЕН, МАҲМУД ТОРОБИЙ КАБИ АЖДОДЛАРИМИЗ ЖАСОРАТИ АВЛОДЛАР УЧУН ВАТАНПАРВАРЛИК, ШИЖОАТ ТИМСОЛИДИР...

ТОРОБИЙ ТЕПАЛИГИДАГИ ТУҒЁНЛАР

Мана шу оқариб ётган шўр тепа,
Тиканлар кўкариб ётган кўр тепа,
Руҳлар манзилин тарк этган ўр тепа –
Маҳмуд Торобийнинг елкаларидир.
Эй, нигоҳи гирён ташна йўловчи,
Балки бир ширин ҳис кўнглингга овчи,
Кўрганинг сув эмас... бу тахир томчи –
Торобий кўз ёшин кўлкаларидир.
Кўнглим, тинглаганинг эртакмас, фолмас,
Қуриб, қулаб ётган теракмас, толмас.
Ё панжаси ёйиқ саксовул эмас –
Булар Торобийнинг билакларидир.
Сим-сим сас келади: рангим сўлдирма,
Бир марта ўлгандим, тагин ўлдирма.
Ғанимлар кўнглин шод этиб, кулдирма!
Бу видо – Торобий тилакларидир.
Билгилким, кушандам душман эмас, йўқ,
Мени қулатганди номард узган ўқ,
Хоинни, номардни мудом англа, уқ –
Бу нидо – Торобий тўлғоқларидир.
Авлодим, мен ахир сенинг ўзингман,
Мардингман, дардингман, босган изингман!
Бу садо – Торобий сабоқларидир.

Тошпўлат АҲМАД
1984 йил

КЕЛАЖАГИ БУЮК ДАВЛАТ – ЎЗБЕКИСТОН ЎЗИНГСАН!

Наршахийнинг китобида битган тарих ўзингсан,
Рудакийнинг мил тортилган кўзига нур ўзингсан.
Ибн Сино ҳазратлари топиб минг дардга даво,
Ўзи учун тополмаган дардга малҳам ўзингсан,
Сугдиёна, Хоразмсан, Бухоройи Шарифсан,
Қадим Турон, ҳам Туркистон, улуғ Ватан ўзингсан!

Кўҳна осор-атиқалар – меъмор халқимнинг юзи,
Афросиёб, Варахшалар – нақ мўъжизанинг ўзи,
Ал Бухорий «Саҳиҳ»лари айнан пайгамбар сўзи,
Гумбазлари самоларга чорлаган юрт ўзингсан,
Форобию **Торобийлар** Ватани ҳам ўзингсан,
Азим Турон, чўнг Туркистон, улуғ Ватан ўзингсан!

Ўтди қанча азизлару авлиёлар бир жаҳон,
Гиждувоний, Ревгарию, Фағнавий ҳам Ромитон,
Мир Кулол ва Нақшбандни танийди бутун жаҳон...
Етти пирнинг, Дониш ҳамда Фитратнинг қалб қўрисан,
Шариф макон, валийга кон, ўзингсан машҳур жаҳон,
Жоним Турон, жон Туркистон, улуғ Ватан ўзингсан!

Яссавийлар ҳикмати-ла йўғрилган мумтоз сўзинг,
Амир Темур бирлаштирган эрксевар халқсан ўзинг,
Кўрагоний жадвалида порлоқ юлдуздир кўзинг,
Мир Алишер орзу қилган обод Ватандир юзинг,
Икки дарё орасида гўзал чаман ўзингсан,
Сўлим Турон, сўнг Туркистон, улуғ Ватан ўзингсан!

Афсус, баъзан хира тортди сенинг толе юлдузинг,
Бўлинганни бўри еди: уч хонлик эди кузинг,
Чор подшоси зулми ила сўлиб қолди гул юзинг,
Шўроларнинг давронида қирилди ўғил-қизинг,
Юрт қайғуси ила яшаб, курашган жадид ўзинг,
Жоним Турон, жон Туркистон, улуғ Ватан ўзингсан!

Мустақилсан бугун, юртим, кўрар кўзим ўзингсан,
Онамдирсан, бағрингдаман, жону дилим ўзингсан,
Тамаддунга ҳисса қўшган Ўзбегим – машҳур жаҳон,
Илғордирсан илму фанда, спортда, танир жаҳон...
Жоним Турон, жон Туркистон, улуғ Ватан ўзингсан,
Келажаги буюк давлат – Ўзбекистон ўзингсан!

Мавлуда РАҲМОНОВА
2016 йил

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. А. Якубовский. Восстание Тараби в 1238 году. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии). Доклады группы востоковедов на сессии Академии наук СССР. Москва, 20 марта 1935 г.
2. В.В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, стр. 44–45.
3. И.П. Минаев. Путешествие Марко Поло. Под ред. В. В. Бартольда. – М.: 1954, стр. 6.
4. Тошев Н., Жувайний ва унинг «Тарихи жаҳонгушой» асари // «Шарқшунослик». – 1995. – № 6.
4. Д. Осмон К. История монголов. Т. 1. Иркутск, 1937, стр. 8.
5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т. 1. – М.: 1963, стр. 88.
6. Петрушевский И.П. Рашид-ад-Дин и его исторический труд. Сборник летописей. Т. 1. – М.-Л.: 1952, стр. 31.
7. Алоуддин Жувайний. Торобий қўзғолони зикри // Бухоро мавжлари. – 2007. – № 2. 11–13-бетлар. (Форс тилидан ўзбек тилига Н.Тошев таржима қилган)
8. Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: «Чўлпон» нашриёти, 1994. 299–303-бетлар.
9. Н.Каримов. Ойбек гулшанида қолган гунчалар. – Т.: «Фан нашриёти» 1985 йил, 50–61-бетлар.
10. Ойбек. МАТ, 18 том. – Т.: Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, 1981. 105–137-бетлар.
11. Ойбек, А. Дейч. «Щит народа» драма. – Т.: «Фан» нашриёти, 1942.
12. А.Дейч. Ўзбекистон қалби. – Т.: 1974, 29–31-бетлар.
13. Л.Бойматов. Маҳмуд Торобий қўзғолони. – Т.: «Ёшлик» журналы, 1989 йил № 1–2, 62–66-бетлар, 60–63-бетлар.
14. Л.Бойматов. (рус тилидан С. Раҳмон таржимаси). – Т.: «Ёшлик» журналы. 1989. № 1–2.
15. «Восстание Маҳмуда Тараби». – Душанбе: Издательство «Дониш». 2011.
16. Садриддин Салим Бухорий. Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: «Наврўз» нашриёти, 2015.
17. Самъоний. «Ал Ансоб», «Бухоро» – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 1999.
18. Н.Йулдошев, П.Ражабов. «Мавлоно Шамсиддин ал Маҳбубий ал Бухорий» – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2001.
19. Абдулкарим ас-Сомъоний. Насабнома. – Т.: «Чўлпон» нашриёти, 2017. 86-б.
20. А.Ш.Жумаев, И.Т.Муҳаммедов, А.Х.Ҳамроев. Ўлкамиздаги жой номлари. – Бухоро: Бухоро» нашриёти, 1998. 35–36-бетлар.
21. В. В. Бартольд. Туркестан, т. II, стр. 120 и 130.
22. А. Ю. Якубовский. Восстание Тараби в 1238 г., Труды Института востоковедения. АН СССР, т. XVII, М.–Л.. 1936, стр. 101–136.
23. В.А.Шишкин. Археологические работы 1937 г. в Западной части Бухарского оазиса. «УзФАН». Ташкент-1940
24. «Фан ва турмуш», 1966, 11-сон, 8-10-бетлар
25. Р.Воҳидов Қасоскорнинг ўлими. Бухоро, 1988 й.

МУНДАРИЖА:

Академик Наим Каримов. Сўзбоши	3
1238 йилдаги Маҳмуд Торобий қўзғолони.....	5
Торобий қўзғолони ҳақида ҳикоя	10
Жувайний ва унинг «Тарихи жаҳонгушой» асари	22
«Тўрт улус тарихи»	25
Ойбекни илҳомлантирган сиймо	29
Маҳмуд Торобий (Драматик дoston).....	34
«Ғалвирчи»	94
«Халқ қалқони» («Щит народа»)	98
Маҳмуд Торобий қўзғолони.....	101
Шайх Шамсиддин ал Маҳбубий ал Бухорий	112
Тороб тепа	116
Ватанпарварлик боғи	121
Торобий шижоатини акс эттирган ҳайкал	126
Маҳмуд Торобий жомеъ Масжиди.....	129
Мавлоно Шамсиддин Маҳбубий жомеъ масжиди.....	132
Торобий тепалигидаги туғёнлар	136
Келажаги буюк давлат – Ўзбекистон ўзингсан!	137
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	138

Илмий-оммабон нашр

МАҲМУД ТОРОБИЙ – ХАЛҚ ҚАҲРАМОНИ

Монография

(Ўзбек тилида)

Тошкент «Маънавият» 2021

Суратчилар: *Вадим Джумабеков,
Мирониоҳ Ҳазратов*
Мусаввир *С. Шухрат*
Мусахҳиҳ *Ш. Назарова*
Дизайнер *Ш. Соҳибов*

Лицензия АИ №189, 10.05.2011 йилда берилган. Босишга 06.01.2021 йилда рухсат этилди. Бичими 60x84 ¹/₈.
Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли босма табағи 16,27. Нашр табағи 15,98.
100 нусха. Буюртма № 21-125. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриётида чоп этилди. 100047. Тошкент,
Тараққиёт 2-берккўча, 2-уй. Шартнома № 01–22.